

PLIGTEN TIL LYDIGHED

TJENESTEFOLK OG LANDARBEJDERES RETSSTILLING PÅ DANSKE HERREGÅRDE I 1800-TALLET

■ DORTE KOOK LYNGHOLM

GODSERNE SOM HUSSTAND OG RETLIG ENHED

Det danske samfund var i 1700-tallet kendetegnet ved, at de private godser var bærende enheder i landbefolkningens liv. Godsernes fæstevæsen var fundamentet for de økonomiske, sociale og arbejdsmæssige forhold i store dele af befolkningens tilværelse. Hertil kom, at den fremvoksende stats lokale forvaltningsstruktur i mange henseender var baseret på godsernes administrative apparat og godsejernes personlige autoritet. Godsejerne var bl.a. et integreret og centralt led i enevældens lokale retsvæsen, og godserne nød en betydelig grad af retlig autonomi.¹ I dansk forskning er denne ordning – med inspiration fra Webers idealtipe – bl.a. blevet betegnet 'den patrimonale husstand'. Den indgår som et centralt element i Annette Faye Jacobsens undersøgelser af udviklingen fra en individuel til en kollektiv retskultur fra slutningen af 1600-tallet til begyndelsen af 1900-tallet.² Godset ses her som en parallel til den lille husstand, hvor godsejeren fungerer som husfader og husstandsoverhoved for hele godsets befolkning.

I den lille husstand blev samtlige husstandsmedlemmer betragtet som en familie, der indgik i et underordningsforhold til husstandsoverhovedet. Bl.a. Michael Bregnsbo har fremhævet sammenhængen mellem den lutherske trestandslæres relationer af bydende og lydende og lovgivningen på tjenesteområdet.³ Flere internationale studier har også rettet fokus mod tjenestefolkenes særlige status i husstanden. Mange af undersøgelserne er primært baseret på normative og teoretiske kilder og ofte med et kronologisk tyngdepunkt før år 1800, men enkelte grundlæggende overvejelser er interessante i denne sammenhæng. I sit arbejde med engelske tjenestefolk har Ann Kusmaul bl.a. fremhævet, hvordan man i det tidlig-moderne England ikke havde et ord for familie, der kun betegnede de medlemmer, der var beslægtede – ordet *family* refererede til en hel husstand, herunder tjenestefolkene. Omvendt peger hun også på, at tjenestefolkene adskilte sig

1 Løgstrup: *Jorddrot*; Dombernowsky: *Lensbesidderen*; og Dorte Kook Lyngholm: *Godsejerens ret*.

2 Faye Jacobsen: *Husbondret*; og 'Parallele retsordner', 71-101.

3 Bregnsbo: 'Patriarkalisme eller rettigheder', 231-239.

fra resten af familien ved at modtage løn for deres arbejde.⁴ Denne dobbelthed, at man som modydelse for løn bl.a. underkastede sig en ulige og patriarkalsk orden, er ligeledes fremhævet af Börje Harnesk i sit arbejde med svenske tjenestefolk.⁵

De juridiske implikationer af tjenestefolkenes særlige kontraktforhold er rammende formuleret af Christer Lundh i forbindelse med dennes arbejde med svensk tjenestelovgivning: "The decision to take up service or to hire a servant was made freely, but as soon as the employment agreement was made, a relation of subordination and superiority was also established".⁶ At indgå i en tjenesterelation indebar, at man frivilligt indgik en aftale, hvorefter man trådte ind i en relation, hvis nærmere indhold ikke var defineret i lovgivningen, endsige var et anliggende for statens domstole. Sølvi Sogner har omtalt husstandens område således: "a very private arena [...] where angels, let alone lawmakers, might well fear to tread".⁷

Det er dette autonome retsområde, der er denne artikels emne. Dens afsæt er, at de store landboreformer i slutningen af 1700-tallet ikke omfattede hele landbefolkningen. Godsejernes funktioner i retsvæsenet blev udhulet og afskaffet ad lovgivningens vej, men i relationerne mellem godsejer og undergivne omfattede den såkaldte 'bondefrigørelse' udelukkende fæstebønderne. Den meget store del af landbefolkningen, der stod i en form for tjeneste- eller arbejdsforhold til en godsejer eller en anden husbond, var fortsat i vid udstrækning omfattet af en lovgivning, der afspejlede de gamle principper.

Flere danske undersøgelser har beskæftiget sig specifikt med arbejdskraften på godserne i 1800-tallet. Tilgangen har dog primært været kvantitative undersøgelser dels af folkeholdet, dels af omfanget af hoveri for husmænd og fæstegårdmænd.⁸ Til stor inspiration for undersøgelsen har været Annette Faye Jacobsens arbejde med husbondrettens udvikling. Hendes forskning er i overvejende grad baseret på normative kilder, men rummer nogle interessante nedslag i lokal retspraksis fra hhv. 1797 og 1853.⁹ Jørgen Muhrmann-Lund har også beskæftiget sig indgående med retsplejen ved de lokale domstole. Hans primære fokus er købstæderne, men han har også gennemgået praksis i bl.a. tjeneste- og hoverisager ved en landpolitiret i årene omkring år 1800.¹⁰ For 1800-tallets anden halvdel – efter Grundloven af 1849 og Tyendeloven af 1854 – findes der imidlertid ingen undersøgelser af domstolspraksis i sager om landbefolkningens arbejds- og tjenesteforhold.

4 Kussmaul: *Servants in husbandry*, 7ff.

5 Harnesk: 'Patriarkalism och lönearbete', 326-355.

6 Lundh: *Life Cycle Servants in*, 2.

7 Sogner: 'The Legal Status', 175-187, særlig 187.

8 Jf. Skriver: *Den værste straf?*; Jørgensen: *Tyende på østjyske herregårde*; Jensen: *Arbejdets organisering*; F. Schytte: 'Husmændenes arbejde'.

9 Jacobsen: *Husbondret*, 153ff og 293ff.

10 Muhrmann-Lund: *Borgerligt Regimente*.

Artiklen identificerer godsejernes juridiske særstatus i 1800-tallets lovgivning og undersøger, hvordan domstolene håndterede konflikter mellem godsejere og deres arbejdskraft. Den undersøger de konkrete områder, hvor lovgivningen udsondrede husstanden og husordenen i et selvstændigt og ukrænkeligt område. Et område hvis interne forhold ikke var omfattet af lovgivningen, og hvor godsejerne var bemyndiget med særlige retlige beføjelser overfor de undergivne i den store husstand. Den retter specifikt fokus mod retten til at kræve lydighed, til at afstraffe korporligt, til at afskedige uden opsigelse og til frit at disponere over arbejdskraften. Og den undersøger udviklingen af disse forhold gennem århundredet efter landboreformerne med bl.a. ophævelsen af revselsesretten i 1854 som et principielt indgreb i den traditionelle orden.

KILDEMATERIALE OG RETSKREDSE

Alle sager om tjenesteforhold og hoveri skulle i 1800-tallet i første omgang søges forliget af amtmanden, lokale forligskommissioner eller forligsmæglere. Herefter kunne de prøves for domstolene, hvor de sorterede under de såkaldte politiretter.¹¹ Geografisk og praktisk var politiretterne i landdistrikterne baseret på de eksisterende underretskredse: herreder og birker. Herrederne var den mest udbredte retskreds, hvor dommeren var den statsligt ansatte herredsfoged. Frem til den endegyldige afskaffelse med Grundloven i 1849 havde enkelte godsejere fortsat birkeret i 1800-tallets første årtier. Dette betød, at godset var udsondret i en særlig retskreds, birket, hvor det var godsejerens privilegium at ansætte dommeren.¹² I både herreder og birker var det den lokale dommer – altså herredsfogeden og birkedommeren – der fungerede som dommer i politiretten.¹³

Artiklens undersøgelser af retspraksis er foretaget i de østjyske retskredse: Rougsø, Sønderhald og Øster Lisbjerg herreder og Gammel Estrup birk. Der er foretaget to kronologiske nedslag i årene 1830-35 og 1870-75. For disse år er samtlige sager om tjeneste- eller hoveriforhold på områdets herregårde og proprietærgårdene gennemgået.¹⁴ Det er det overleverede kildemateriale fra herredets og birkets politiret, der udgør undersøgelsens empiriske fundament, men enkelte justitssager er også inddraget. Den langt overvejende del af sagerne stam-

11 Jf. Mührmann-Lund: *Borgerligt regimente*; Knudsen: *Lovkyndighed*; Dombornowsky: *Slagsmaale ere*; og Hyldegaard-Pedersen: *En undersøgelse*.

12 I perioden efter 1809 var den ret til at udnævne birkedommeren, som godsejeren tidligere havde haft, reduceret til retten til at indstille tre kandidater, hvorefter det var kongen, der udpegede den rette kandidat. Birkedommeren var dog fortsat i et ansættelsesforhold til godsejeren, idet det var godsejeren, der betalte hans løn. Jf. Jørgensen: 'De private birkers', 92-110.

13 Lyngholm: *Godsejerens ret*, 14ff.

14 En herregård defineres som en gård, hvortil der var knyttet særlige privilegier og fæstegårde, og en proprietærgård er betegnelsen for en større landbrugsejendom. Jf. <http://www.danskeherregaarde.dk/hvad-er-en-herregaard.aspx> (29.5.2015); og Porskrog Rasmussen: 'Hvad er en herregård', 83-92.

mer fra Rougsø, Sønderhald og Øster Lisbjerg herreder. Fra 1830'erne er der i alt 46 sager og fra 1870'erne i alt 40 sager. Gammel Estrup birk blev nedlagt i 1848, og der indgår kun i alt 5 sager herfra i undersøgelsen. Sagerne fordeler sig på følgende overordnede grupper kategoriseret efter sagsøgers klage:

	1830-35*	1870-75**
Revselse	3	5
Ulydighed, opsætsighed og upassende opførsel	7	13
Ulovlig bortgang	4	7
Ulovlig bortvisning	1	5
Udeblivelse og manglende hoveri	29	0
Overfald på godsejer el. stedfortræder	0	8
Andet	7	2
I alt	51	40

* *Fem af sagerne i denne kategori er fra Gammel Estrup birk: en om ulovlig bortgang og fire om udeblivelse og manglende hoveri.*

** *I denne kategori indgår tre tjenestesager fra jurisdiktionen fra 1868.*

HERREGÅRDENES ARBEJDSKRAFT OG 1791-LOVGIVNINGEN

Artiklen omhandler de to store grupper af fast tilknyttet arbejdskraft på 1800-tallets herregårde: (1) tjenestefolk/tyende og (2) hoveripligtige bønder. Den første gruppe rummede ugifte kontraktansatte folk, der levede og arbejdede på herregårdene i længerevarende kontraktansættelser.¹⁵ Der var i hovedreglen tale om unge mennesker, der var ude at tjene, inden de giftede sig og etablerede deres egen husstand.¹⁶ Denne type tjenestefolk betegnes ofte som "life-cycle servants", da der ikke var tale om en permanent gruppering, men derimod en afgrænset periode af tilværelsen for samfundets unge kvinder og mænd.¹⁷ Gruppen omfatter både tjenestefolkene i hovedbygningen, der indgik direkte i godsejernes husholdning, og de folk der arbejdede i landbrugsdriftens forskellige funktioner enten under en forpagter eller under godsejeren selv.

Alle tjenestefolk på landet – ikke kun på herregårdene – var i 1800-tallets første halvdel underlagt en særlov, der satte de juridiske rammer for deres tilværelse: *Forordning om adskilligt, der vedkommer Politie-væsenet paa Landet i Danmark af 23. marts 1791* (herefter: 'Politiforordningen').¹⁸ I indledningen til forordnin-

15 I artiklen anvendes termene 'tyende', 'tjenestetyende', 'tjenestefolk', 'tjenestekarl' og 'tjenestepige' synonymt. Dette afspejler anvendelsen i de samtidige kilder, hvor samtlige betegnelser optræder i både lovgivning og retsarkiver.

16 Jf. Madsen: *Karen Sophies barselsfærd*.

17 Jf. Cooper: 'From Family Member', 277-296, specielt 278ff; Sogner: *The Legal Status*, 184; Lundh: *Life Cycle Servants*, 1ff; og Kussmaul *Servants*, 4.

18 Trykt i: Schou: *Chronologisk Register*.

gen tales der om husbonderne og tjenestefolkene ”indbyrdes Rettigheder og Pligter”. Der er dog i hovedsagen tale om en lovgivning, der placerede tjenestefolkene i et underordningsforhold til deres husbonder. Forordningens udgangspunkt var, at det var ulovligt at være arbejdsløs. Landbefolkningen havde pligt til at indgå i et fast tjenesteforhold, og i modsat fald kunne de straffes for løsgængeri. Der var to faste årlige skiftetider, 1. maj og 1. november, og opsigelse skulle ske vidnefast med 12 ugers varsel. I en række bestemmelser fastlagde forordningen reglerne for overholdelse af og brud på tjenesteaftalerne. Med disse regler blev den grundlæggende ulighed mellem parterne institutionaliseret. Fx forbød forordningen husbond at nægte at modtage et tyende, som han havde indgået en aftale med, og at bortvise et tyende uden lovlig grund. De tilsvarende forseelser for tjenestefolkene blev også forbudt: nemlig at udeblive fra tjeneste og at forlade tjenesten i utide. For tyendet var straffen for disse forseelser, at det, foruden at miste sin løn, også kunne idømmes bødestrafte. Bemærkelsesværdigt er det imidlertid, at husbonds overtrædelse af disse bestemmelser kun kunne medføre pligt til betaling af løn og kostpenge til tyendet, men ikke kunne idømmes en regulær bødestraf. Forordningen forpligtede endvidere tjenestefolkene til at få påtegnet deres skudsmålssbog, hvis de flyttede fra et sogn til et andet.

Den anden store gruppe arbejdskraft på herregårdene var som nævnt de folk, der udførte hoveri på godserne. Hoveri var det arbejde, fæstebønder og husmænd var forpligtet til at udføre for godsejeren som et led i deres fæsteaftale, og denne form for arbejde var fortsat udbredt på godserne i første halvdel af 1800-tallet.¹⁹ Fæstebøndernes hoveri var underlagt en forordning, der ligesom Politiforordningen var udstedt 23. marts 1791: *Forordning ang. hvorledes god Orden skal haandthæves ved Hoveriet paa Jorde-Godserne i Danmark* (herefter: ’Hoveriforordningen’). For husmændenes hoveri blev der den 31. januar 1807 udstedt en separat forordning: *Forordning ang. hvorledes god Orden skal haandthæves ved det Ugedags- eller andet Pligtsarbejde, som husmænd eller Huusbeboere i Danmark* (herefter: ’Husmandsforordningen’).²⁰

De to forordningers enkelte bestemmelser søgte primært at varetage godsejernes interesser ved at sikre, at arbejdet på herregårdenes marker blev udført uden uregelmæssigheder. Udgangspunktet for hovbuddenes arbejde var, at de i reglen skulle tilsiges aftenen før, men at godsejeren dog havde ret til at tilsige dem med omgående varsel med uforudsete opgaver. Arbejdstiden på hovmarken blev fastlagt til 10 timer dagligt eksklusiv pauser. I Hoveriforordningen blev det dog tilføjet, at fæstebønders tjenestefolk ikke måtte modsætte sig en længere arbejdsdag, hvis bønderne vurderede, at de kunne holde til at arbejde videre. Der blev endvidere givet detaljerede bestemmelser om straffene for at sløse, komme for sent eller udeblive fra arbejdet.

19 Se f.eks. Porskrog Rasmussen: ’Gård og gods’, 163-240.

20 Begge forordninger er trykt i: Schou: *Chronologiske Register*.

Bortgang og udeblivelse

Blandt disse bestemmelser omkring tjeneste- og hoveriaftaler var dem, der hyppigst blev bragt til anvendelse ved politiretten i Rougsø, Sønderhald og Øster Lisbjerg herreder i 1830'erne, dem, der rettede sig mod folkenes manglende tilstedeværelse. For tyende, der forlod deres plads i utide, fastsatte Politiforordningens § 9 en af lovens hårdeste straffe. Hvis tyendet nægtede at genindtræde i den forladte tjeneste, kunne han eller hun idømmes at betale ½ års løn til husbonden og afsone tre måneder i tugthuset. For hovbud, der udeblev fra arbejdet, fastsatte Hoveriforordningens § 8 forskellige bødetakster pr. forsømt arbejdsdag.

Billedet af disse sagers gang ved den undersøgte politiret er helt entydigt og bekræfter i øvrigt den tendens, Jørgen Mührmann-Lund og Annette Faye Jacobsen har observeret i deres praksisundersøgelser.²¹ Husbond fik medhold i samtlige sager. Eneste undtagelse fra denne regel var en sag fra Gammel Estrup i Fausing sogn, hvor dommeren måtte anerkende, at fæstebonden Søren Andersen havde forsømt sit hoveri, da han samtidigt havde været tilsagt til at foretage en herskabsrejse mellem Gammel Estrup og Ulstrup.²² Andre undskyldninger, der blev fremført for retten i sager om hoveri, såsom dårligt vejr, at hestene var udmattede, at redskaberne ikke var i orden, og at arbejdet ikke påhvilede den pågældende gård, blev ikke taget til følge. Heller ikke de karle, der blev anklaget for at have forladt tjenesten i utide, kunne, med forklaringer om, at tjenesteaftalen ikke var overholdt af husbond eller at ophævelsen af aftalen var sket efter gensidig forståelse, klare frisag. Sagerne om tjenesteaftaler ved den undersøgte politiret peger på, at der på områdets herregårde i 1830'ernes ikke fandtes nogen juridisk gangbar undskyldning for ikke at møde op på arbejde.

HØRIGHED OG LYDIGHED

Et af de mest markante udtryk for det underordningsforhold 1791-lovgivningen placerede herregårdenes arbejdskraft i, var den lovfæstede pligt til at udvise lydighed mod godsejerne. Kravet om lydighed var blevet lovfæstet allerede i 1683 med Danske Lovs 3-13-1, hvori det hed, at en af fæstebøndernes mange forpligtelser mod deres godsejer var, at de skulle være ham og hans stedfortræder "hørig og lydig". I den første paragraf i Hoveriforordningen gik denne formulering igen med påbuddet om, at fæstebønder og deres tjenestefolk havde pligt til at "vise sig hørige og lydige saavel imod Jorddrotten, som imod dem, han betroer Tilsynet ved eller Bestyrelsen af Arbejdet". I Husmandsforordningen indgik i første paragraf en tilsvarende formulering, der påbød hørighed og lydighed. Der blev stillet samme krav til tjenestefolkene, der i Politiforordningens § 14 blev forpligtet til at vise lydighed mod deres husbønder.

²¹ Mührmann-Lund: *Borgerligt regimente*, 330ff og Jacobsen: *Husbondret*, 163ff.

²² GE domprotokol 1821-48, s. 64b-65b.

For hovbuddene kunne ulydighed straffes med bøder. Hoveriforordningens § 9 dikterede, at hvis fæstebønderne selv blev grebet i ulydighed eller opsætsighed, skulle de bøde mellem 2 mrk. og 2 rdr. For husmænd eller bøndernes tjenestefolk takseredes forseelsen lavere med bøder mellem 8 sk. og ½ rdr. Det var en skærpende omstændighed, der udløste en fordobling af bødetaksten, hvis ulydigheden blev vist i overværelse af andre, som derved fik et "et ondt Exempel". Det værst tænkelige ulydighedsscenario var forsøget på bevidst at forlede andre til ulydighed, hvilket kunne give op til 10 rdr. i bøde og en længere tugthusstraf.

GODSEJERNES REVSELSESRET

Lovgivningen bemyndigede endvidere godsejerne til selv at udmåle og iværksætte forskellige sanktioner imod godsernes arbejdskraft. Godsejernes traditionelle ret til at afstraffe deres folk korporligt blev med 1791-forordningerne stadfæstet for hovedparten af arbejdsstyrken. For både tjenestefolk og hovbud blev kontinuiteten til 1700-tallet tydelig ved, at begge forordninger baserede deres regler om fysisk revselse direkte på hustugtsartiklen i Danske Lov fra 1683. Heri hed det i 6-5-5: "Husbond maa refse sine Børn og Tyende med Kæp, eller Vond, og ej med Vaaben; Men gør hand dem Saar med Aad, eller Eg, eller slaar dem Lemmer sønder, eller skader dem paa Deris Helbred, da straffis hand saa som hand een fremmet hafde gjort Skade".

I Politiforordningens § 14 blev hustugten kædet sammen med kravet om tyendets lydighed: "Det er Kongens alvorlige Villie, at Tienestetyender skal vise Lydighed imod deres Huusbonder, og at disse skal handthæves i den Myndighed og Ret til at straffe deres Tienestefolk, som Lovens 6-5-5 hiemler dem". Også i forordningens § 15 blev revselsesretten forbundet med ulydighed: "det paaligger Tienestetyender at vise deres Huusbonder tilbørlig Agtelse og Lydighed, og det tilkommer disse at handthæves i den Myndighed, Loven i saa Henseende hiemler dem". Politiforordningen dikterede videre, at det var tyendet forbudt at modsætte sig en sådan afstraffelse. Hvis et tyende viste åbenbar opsætsighed eller greb til modværgen i forbindelse med en revselse, kunne han eller hun straffes med fængsel på vand og brød eller med tugthusarbejde.

Det der på Danske Lovs tid havde været en indforstået selvfølge på godserne – at godsets befolkning i denne henseende også blev opfattet som en del af godsejernes husstand – blev præciseret med Hoveriforordningens bestemmelser om hustugt. Der blev dog i forordningens § 13 taget det principielle skridt, at fæstebønderne og deres hustruer blev undtaget fra godsejernes tugtelsesret med henvisning til, at dette stred mod den agtelse, de selv som husfædre og -mødre tilkom. I praksis har denne ændring næppe haft den store rækkevidde, da det sjældent var fæstebønderne selv, men derimod deres tjenestefolk, der blev sendt som hovbud til godserne. Og for denne gruppe stadfæstede Hoveriforordningen hustugtsartiklen fra Danske Lov. Det blev endvidere præciseret, at husstraffen

ikke alene måtte udøves af godsejerne, men også af deres stedfortrædere som fx forvaltere eller forpagtere.

Revselsesrettens udøvelse havde ifølge bestemmelsen i Danske Lov visse grænser, hvis overtrædelse kunne medføre straf til husbonden. I lovens 6-5-10 hed det videre: "Handler nogen Husbond Ulovligen og Utilbørligen med sine Ti-enere, eller Bønder, da er det ligesom saadan Gierning skeede imod fremmede, og de have Magt til at søge deris Ret imod Husbonden, som imod en fremmet". Tugtelsesretten havde også visse grænser, og blev disse overskredet, havde godsets folk ret til at sagsøge husbond, der kunne straffes efter samme principper, som hvis han havde forgrebet sig på en 'fremmed' – en person uden for husstanden. Hoveriforordningens § 14 omhandlede også overtrædelserne af grænserne for tugtelsesretten, herunder omtaltes muligheden af, at godsejeren eller hans stedfortræder skulle "straffe en Uskyldig". For sådanne tilfælde henvistes der til Danske Lovs bestemmelser og folkenes ret til at sagsøge godsejeren.

Skade på lemmer og helbred

At tyende og hovbud anvendte denne ret til at sagsøge deres godsejer, hvis de følte sig krænket af en overskridelse af revselsesrettens grænser, bekræftes af flere sager fra 1830'ernes politiret i Rougsø, Sønderhald og Øster Lisbjerg herreder. I en af disse sager var det tjenestekarlen Søren Nielsen Dahl, der i 1832 sagsøgte mejeriforpagter Bræmer fra Stenalt i Ørsted sogn.²³ En anden sag var fra Julianeholm i Vivild sogn, hvor karlen Thomas Pedersen i 1833 sagsøgte proprietær J.M. Secher.²⁴ I begge sager blev udfaldet, at husbonden fik medhold og blev frikendt fra karlens anklager. I sagen fra Julianeholm blev der undervejs udtaget kontrastævning mod karlen, der endte med at blive idømt en bøde på 2 rigsbankdaler. I den anden sag blev karlen dømt til at betale sagsomkostningerne, men ikke en bøde.

I rettens undersøgelse af de to sager blev der lagt vægt på to forskellige elementer. Det første var spørgsmålet om, hvorvidt de grænser, der var dikteret i Danske Lovs hustugtsartikel, var overskredet. Her rettede opmærksomheden sig dels mod det redskab, der var anvendt, dels mod omfanget af de fysiske skader, revselsen havde forvoldt. I sagen fra Stenalt var karlen blevet pryglet af mejeriforpagteren med en stok. Flere vidner blev afhørt angående denne stok og bekræftede karlens eget udsagn om, at der havde været tale om en "temmelig tyk" stok.²⁵ Dommeren vurderede dog, at stokkens udformning ikke havde været anderledes, end hvad loven tillod. Hvad skaderne angik, havde karlen søgt at sikre den nødvendige dokumentation ved at opsøge en læge umiddelbart efter revselsen. Den udfærdi-

23 RSØ politiprotokol 1831-33, s. 39b-102b og RSØ sager 1832-33, Rigsarkivet, Viborg (herefter: RAV).

24 RSØ politiprotokol 1831-33, s. 290-301b, RSØ politiprotokol 1833-36, s. 30-31b og RSØ sager 1833-34, RAV.

25 RSØ politiprotokol 1831-33, s. 41, RAV.

gede lægeattest blev fremlagt under retten, men var relativt mager i sit indhold. Dens fulde ordlyd var: "At Søren Nielsen Dahl fra Voer har paa Kroppen forskellige sorteblaae Pletter, der efter Sigende skal være ham bibragte ved Slag med en tyk Prygl undlader jeg ikke herved paa Forlangende at bevidne".²⁶ De indkaldte vidners vurdering var, at revselsen ikke havde forvoldt karlen synderlig skade eller gjort ham uarbejdsdygtig den efterfølgende tid. Mejeriforpagterens afsluttende bemærkning i sagen var, at han ikke havde misbrugt den revselsesret, der tilkom ham som husbond, da karlen "hverken paa Lemmer eller Helbred havde taget nogen Skade".²⁷ Dommerens vurdering af skadernes omfang lå i forlængelse af dette udsagn. Skulle karlen have haft medhold, havde det ifølge dommeren krævet, at han havde kunnet "paavise Saar, sønderslaaede Lemmer eller han kunde bevise at han havde taget Skade paa Helbred".²⁸ Rettens konklusion var, at der ikke var grund til at dømme husbonden for at have overskredet revselsesrettens grænser.

I sagen fra Julianeholm var dette spørgsmål ikke centralt. I den klage karlen indleverede hos herredsfogeden, angav han blot, at han var blevet slået "saa voldsomt med en Stok, at der paa min venstre Skulder endnu viser sig Spor af denne Mishandling".²⁹ Han havde ikke indhentet en lægeerklæring eller anden dokumentation for volden, og hans argumentation var ikke baseret på denne side af sagen. At stokkens størrelse og skadens omfang ikke var overskredet i denne sag, fremstår som en indforståethed i rettens undersøgelse. I dommens præmisser blev det dog for god ordens skyld slået fast, at husbond "hverken i Henseende til Redskabet eller i Henseende til Revselsens Størrelse kan antages at have overskredet Grændserne for den Revselses Ret som ovennævnte Forord. og Lovens 6-5-5 hjemler en Hosbond".³⁰

Sagerne viser, at skulle husbond dømmes for overskridelse af 6-5-5, måtte det enten bevises, at han havde anvendt et meget voldsomt redskab til at uddele pryglene med, eller at der havde været tale om en regulær mishandling af et omfang, der havde forårsaget brækkede lemmer eller permanent fysisk skade på offeret.

Revselsens berettigelse

Til trods for at det kun var spørgsmålet om revselsesredskabet og skaderne, der indgik direkte i lovgivningen, var der endnu et element, der indgik som et væsentligt led i politirettens vurdering af sagerne om uretmæssig revselse. I begge sager blev der anvendt betydelige ressourcer på at undersøge baggrunden for revselsen og dermed spørgsmålet om, hvorvidt revselsen havde været berettiget.

26 RSØ sager 1832-33, RAV.

27 RSØ politiprotokol 1831-33, s. 47b-48, RAV.

28 RSØ politiprotokol 1831-33, s. 102b, RAV.

29 RSØ sager 1833-34, RAV.

30 RSØ politiprotokol 1831-33, s. 31b, RAV.

I sagen fra Stenalt forklarede karlen, at han var blevet stærkt overrasket over revselsen. I sin klage angav han, at han "Uden mindste dertil given Anledning fra min Side" var blevet slået med en stok af mejeriforpagteren.³¹ Det var altså karlens opfattelse, at han ikke havde foretaget sig noget, der kunne berettigede en revselse. Mejeriforpagterens forklaring tog udgangspunkt i, at karlen havde været beruset og slået et af gårdens svin så voldsomt, at det kunne være omkommet. Forklaringen blev senere uddybet med, at karlen pga. beruselsen ikke havde været i stand til at udføre sine opgaver som røgter. Hertil kom, at karlen gentagne gange havde svaret forvalteren igen, fx da han efter revselsen var blevet beordret tilbage til sin bestilling, hvortil han havde sagt, at han "ikke lod sig befale af ham".³²

Karlen bekræftede i retten, at han havde slået svinet, da han havde forsøgt at forhindre det i at æde af kornet i laden. Han medgav endvidere, at han den pågældende dag havde fået "en Dram"³³, men anførte, at han ikke havde været så beruset, at han ikke havde udført sit arbejde. Den efterfølgende dag havde han imidlertid været så medtaget af pryglene, at han havde været uarbejdsdygtig. Ingen af de indkaldte vidner kunne give en forklaring på, hvad årsagen til revselsen havde været. Præmisserne for dommen i sagen var, at herredsfogeden vurderede, at karlen havde forsømt sine arbejdsmæssige pligter. Mejeriforpagteren havde haft ret til at prygle karlen, eftersom: "det skjønnes at være aldeles utvivlsomt at en Hosbonde maa være berettiget til at revse det Tyende som ikke har gjort sit Arbejde".³⁴

I sagen fra Julianeholm mindede karlens forklaring omkring hændelsesforløbet forud for revselsen om sagen fra Stenalt. Han beskrev, at han var blevet overfaldet voldsomt med en stok, uden at han på nogen måde havde fornærmet sin husbond. Han fandt revselsen uberettiget og formulerede sig direkte omkring dette princip i sin klage: "Som Hosbonde har Herr Overkrigs-Kommissær Secher vel Ret til at straffe, men her til skal der være en lovlig Grund for ham".³⁵ Dette var ifølge karlen ikke tilfældet i denne sag, hvor han var blevet slået efter et skænderi med avlskarlen på gården. Dette skænderi opfattede han som en privat sag, der ikke angik proprietæren.

Som vist udtog proprietæren kontrastævning, hvori han anklagede karlen for den række af forseelser, som i hans øjne havde berettiget revselsen. Det kom således frem under retssagen, at karlen den pågældende dag havde forladt heste og vogn og taget et hvil i en høstak. Ifølge flere vidner havde han endvidere skældt avlskarlen ud og kaldt ham for en kæltring, da han var blevet beordret tilbage til arbejdet. Herefter havde avlskarlen tilkaldt proprietæren, og der havde udspillet sig et optrin, hvorunder proprietæren havde taget en høfork ud af hånden på kar-

31 RSØ sager 1832-33, RAV.

32 RSØ politiprotokol 1831-33, s. 47b, RAV.

33 RSØ politiprotokol 1831-33, s. 40; RAV.

34 RSØ politiprotokol 1831-33, s. 102b RAV.

35 RSØ sager 1833-34 RAV.

len. Karlen var derefter stukket af, proprietæren havde forfulgt ham med forken, gentagne gange beordret ham til at standse og afslutningsvis forfulgt ham til hest. Foruden disse episoder blev det under retssagen også oplyst, at karlen ved flere lejligheder uden tilladelse var redet væk om natten på en af de heste fra det jyske dragonregiment, der græssede ved Julianeholm. Karlens anspændte forhold til avlskarlen havde også tidligere givet sig udslag i, at han havde sløvet avlskarlens le.

Disse forskellige punkter indgik i proprietærens anklage mod karlen, og de blev bekræftet af både vidneudsagn og karlens egne tilståelser i retten. De indgik alle i dommerens vurdering i sagen og var opregnet i dommen som grundlaget for sagens udfald. I dommen hed det, at summen af karlens optræden overfor sin husbond ikke kunne forenes med "den Hørighed og Lydighed, hvilken han som Tyende i Følge Forord. 25de Marti 1791 § 14 er pligtig at vise imod hans Hosbond og dennes Bud".³⁶ Da revselsen heller ikke havde overskredet lovens grænser, hvad angik redskab og skader, fik karlen ikke medhold. Hertil kom, at karlens "øvrigte oplyste Forhold ogsaa maa antages at have været saaledes at en Hosbond med Føie maa kunne ansee dette for utilbørligt og at det Tyende som udviser et saadant Forhold bør ansees med Straf for samme".³⁷ Proprietæren fik dermed rettens ord for, at han havde været i sin gode ret til at revse karlen.

Lovlige årsager til revselse

På baggrund af Danske Lov alene fremstår husbonds tugtelsesret som et middel husbonderne kunne anvende efter forgodtbefindende til at disciplinere og opdrage sine folk. Formuleringen i Hoveriforordningen fra 1791 omkring godsejernes revselse af en 'uskyldig' peger i retning af, at retsvæsenet på dette tidspunkt opererede med lovlige og ulovlige årsager til revselsen, og at husbond dermed ikke havde ret til helt vilkårligt at afstraffe sine undergivne korporligt. Dette billede af retspraksis underbygges af et af Annette Faye Jacobsens praksiseksempler. Hun fremstiller en sag, hvor en tjenestepige fra en præstegård i 1797 anlagde sag mod sin husbond for ulovlig revselse. I dommen hed det, bl.a., at husbond havde ret til at revse sit tyende, men "ikke uden lovlig Aarsag, thi Straf forudsætter Forseelse og det kan end ikke være Lovgiverens Mening at Hosbonden skulle have Rett til for enhver Forseelse, at bruge corporlig Straf".³⁸ I denne doms præmisser indgik således det principielle synspunkt, at tyendet skulle have gjort sig skyldig i en eller anden form for forseelse, før revselse var berettiget, men at ikke alle typer af forseelser berettigede til revselse.³⁹

36 RSØ politiprotokol 1833-36, s. 31, RAV.

37 RSØ politiprotokol 1833-36, s. 31b, RAV.

38 Faye Jakobsen: *Husbondret*, 173.

39 I retstænkningen blev dette synspunkt først formuleret knap 30 år senere, hvor A.S. Ørsted fastslog, at "Ogsaa for at revse en Uskyldig maa Husbonden, efter Hoveriforordning 25 Marts 1791 § 14, som indeholder en autentisk Fortolkning over Lovens 6-5-5, være an-

I sagerne fra 1830'ernes Stenalt og Julianeholm bekræftes dette billede af selve fremgangsmåden og indholdet i retsundersøgelserne. At en relativt stor del af undersøgelserne blev anvendt på at opklare årsagen til revselsen viser, at det blev opfattet som særdeles relevant at finde svar på dette spørgsmål.⁴⁰ I dommen fra Stenalt, blev det bemærket, at det "maa antages, at det ikke er Pligt for Hosbonden at bevise om og hvorvidt han virkelig havt haft Føie til at revse men at det er nok at han ikke er gaaet uden for den ham tilkommende Ret i Udøvelsen af hans Revselsesret".⁴¹ Paradoksalt nok fulgte herefter dommerens argumentation for, hvorfor revselsen blev set som berettiget.

I sagen fra Stenalt blev dommen primært baseret på, at karlen havde gjort sig skyldig i ikke at passe sit arbejde, og det blev udspecificeret i dommen, at husbond i sådanne tilfælde var i sin gode ret til at revse tyendet. Spørgsmålet om manglende opfyldelse af pligter eller en regulær arbejdsnægtelse var også et kardinalpunkt i undersøgelserne af revselsens baggrund i sagen fra Julianeholm. Det kunne dog ikke bevises, at karlen havde gjort sig skyldig i en regulær arbejdsvægring, og sagens afgørelse blev baseret på de andre forskellige forhold, som karlen var fundet skyldig i. Dommen blev således baseret på en form for akkumuleret ulydighed, der omfattede både oprinnet på marken og karlens uacceptable opførsel gennem en længere periode. Karlens opfattelse af, at revselsen skulle ses som en reaktion på hans skænderi med avlskarlen senere på dagen, blev ikke fulgt af retten. Dommerens vurdering baseredes på husbonds opfattelse af, at gentagne tilfælde af respektløs opførsel og upassende attitude berettigede revselsen. Hændelserne på marken blev opfattet som en form for kulmination, hvor en længere periodes upassende opførsel gav husbonden ret til at anvende sin revselsesret. At karlen tilmed blev idømt en bøde for sin opførsel – selvom han allerede var straffet korporligt – understregede sagens alvor.

Ulydighedens omstændigheder

Sagerne fra Stenalt og Julianeholm peger på, at det var en forudsætning for en dom for overskridelse af revselsesrettens grænser, at der havde været tale om meget alvorlig vold eller mishandling. De viser også, at selvom lovgivningen ikke angav hvilke forhold der kunne berettigede en revselse, var det væsentligt at få slået fast, om revselsen havde været berettiget. Manglende opfyldelse af arbejdsmæs-

svarlig, skjønndt Revselsesmaaden i sig selv ei er utilladelig eller overdreven". *Haandbog over den danske og norske Lovkyndighed*, bd. 2, 512.

40 Med sin indsats for at demonstrere, at husbonds afstraffelse havde været berettiget, bidrager retten til opretholdelsen af husbondretten. Forskningen i husstandens relationer har bl.a. peget på, at husstandsoverhovedet var sårbar i sin position som den dominerende. Udøvelse af illegitim vold kunne medføre, at man blev opfattet som hustryran, og en frikendelse ved retten var derfor væsentlig for at legitimere husbonds position. Se f.eks: *Syner på våldtåkt*, 80ff.

41 RSØ politiprotokol 1831-33, s. 102, RAV.

sige pligter og direkte arbejdsvægringer blev opfattet som en klar berettigelse af en revselse. Hvis et sådant forhold ikke kunne bevises, kunne upassende attitude og opførsel gennem længere tid kunne også i rettens øjne udløse en legitim revselse. I de to sager strakte retten sig langt for at få fastslået, at karlene havde gjort sig skyldige i manglende lydighed og hørighed mod deres husbond. I sagen fra Stenalt blev karlen fundet skyldig i ikke at have passet sit arbejde trods hans benægtelser heraf og uden vidneforklaringer, der kunne bekræfte dette. I sagen fra Julianeholm var det heller ikke karlens, men derimod husbonds opfattelse af revselsens årsag, der blev lagt til grund for dommen.

Annette Faye Jacobsen anfører, at det i sager, hvor tjenestefolk klagede over husbonds behandling, var karakteristisk, at tyendets version ikke blev forfulgt til nærmere efterprøvelse. Hun forbinder denne praksis med den fremherskende holdning hos tidens retsteoretikere, at det ved domstolene var et anerkendt princip, at husbonds ord vejede tungere end tyendets, og at husbond ikke kunne afkræves et strengt bevis i tjenestesager.⁴² Med revselsesagerne fra Stenalt og Julianeholm kan det tilføjes, at bevisets stilling måske var knapt så relevant i mange af 1830'ernes tjenestekonflikter. Hvis en revselse var kulminationen på en oprappet konflikt, havde tyendet som regel i et eller andet omfang opført sig på en måde, som kunne karakteriseres som respektløs. Når tidens gældende ret forbød manglende hørighed og lydighed, kunne det let 'bevises' ved domstolene, at en ansat, der var i konflikt med sin husbond, havde forbrudt sig mod disse bestemmelser. 1791-forordningernes påbud om lydighed kan karakteriseres som en 'gummiparagraf', der kunne anvendes til at give husbonderne medhold i sager, hvor de havde straffet deres folk. Og sagerne fra Stenalt og Julianeholm viser, at det blev de.

"ET ONDT EXEMPEL"

Godsejernes ret til at afstraffe deres folk for ulydighed kunne således praktiseres uden domstolenes mellemkomst, og retssager, hvor selve anklagen bestod i ulydighed, var en sjældenhed i de undersøgte retskredse i 1830'erne. Dog findes der i materialet et enkelt eksempel på et tilfælde af ulydighed, der var blevet indbragt for politiretten med henblik på, at det var retten – og ikke godsejeren – der skulle idømme de sagsøgte en straf. Sagen blev rejst i 1834 af godsejeren fra Stenalt Malte Bruun Nyegaard mod karlene Frantz Sørensen og Peder Nielsen.⁴³ De to karle var ikke i tjeneste hos godsejeren, men derimod hos to forskellige gårdmænd i landsbyen Ørsted. De blev tiltalt for ulydighed og opsætsighed i forbindelse med det hoveri, de havde udført for godsejeren under høsten. Her havde de nægtet at udføre godsejerens ordre om at tage korn fra. Hertil kom, at de "forledte andre

42 Faye Jacobsen: *Husbondret*, 300ff.

43 RSØ politiprotokol 1833-36, s. 136b-160b og RSØ sager 1833-34, RAV.

Hovbud til samme Opsætsighed og paa min [godsejeren] befaling til dem at gjøre Arbejdet svarede i en uartig Tone, at 'de befalede anderledes'".⁴⁴

Karlene benægtede under retssagen, at de havde været opsætsige, og at de havde ytret, at de befalede anderledes. De forklarede, at der under høstarbejdet den pågældende dag blev kørt korn til to stakke, hvor der havde arbejdet lige mange folk ved hver. Men til den stak de to karle arbejdede ved, blev der kørt dobbelt så meget korn som til den anden, så de blev bebyrdet med dobbelt så meget arbejde som det andet hold. De fandt, at "den fremsatte Yttring ikke var stridende imod den Agtelse de skyldte deres Herskab, da de ikke indsaae Grunden til at det ene Hovbud skulle paalægges strengere Arbejde end det andet".⁴⁵ De afhørte vidner bekræftede karlenes fremstilling af, at arbejdet havde været ulige fordelt ved de to stakke, og at de to karle havde vægret sig ved at udføre mere arbejde end de øvrige høstfolk. Ingen af vidnerne kunne be- eller afkræfte, om der var blevet svaret i en uhøflig eller på anden måde upassende tone.

Dommeren erklærede sig principielt enig i, at et hovbud ikke kunne pålægges strengere arbejde end et andet, men fandt, at det i praksis var umuligt at fordele arbejdet helt ligeligt mellem alle parter. I det pågældende tilfælde hæftede han sig ved, at et af vidnerne havde anført, at der var en god grund til, at der blev taget mindre korn fra ved den ene stak, nemlig at den i modsat fald ville være væltet. På denne baggrund vurderede dommeren, at de to tiltalte karle ikke havde haft en lovlig grund til deres arbejdsvægning. Det blev endvidere påpeget, at der i forbindelse med karlenes arbejdsvægning forelå en skærpende omstændighed, nemlig at denne vægning var foregået i overværelse af andre. Som allerede nævnt medførte ulydighed og opsætsighed i andres nærvær højere bødetakster, og i overensstemmelse med hoveriforordningens § 9 blev de to karle dømt til hver at betale en bøde på 2 mark til fattigkassen samt sagsomkostningerne.

Vidnesbyrdene fra sagen peger alle i retning af, at selve arbejdsnægtelsen i denne sag var af et relativt begrænset omfang. Begge karle var til stede og arbejdede med at tage korn fra, men de havde nægtet at gøre det i det forlangte tempo med en begrundelse om, at arbejdsmængden var ulige fordelt blandt de tilstedeværende folk. Sagen er bemærkelsesværdig, fordi den er den eneste af sin art i materialet. Men intet tyder på, at det har været tale om en decideret arbejdsnedlæggelse eller synderlig omfangsrig arbejdsvægning. Det har formentlig bidraget til sagens alvor, at det faktisk var godsejeren selv, der havde opsynet i marken den pågældende dag, og at karlens modstand var udøvet ansigt til ansigt med ham imod hans direkte ordre. Hertil kom, at dette uhørte skridt blev foretaget i overværelse af andre. Der er intet i materialet, der tyder på, at de øvrige hovbud fulgte de to karles eksempel, men selve muligheden heraf var åbenbart tilstrækkelig til, at godsejeren fandt det nødvendig at tage det ekstraordinære skridt, det var

44 RSØ sager 1833-34, RAV.

45 RSØ politiprotokol 1833-36, s. 136b-137, RAV.

at indstævne sagen for politiretten. Frygten for, at arbejdsnægtelser og kollektive aktioner skulle brede sig blandt arbejdskraften på godserne, lå dybt i enevældens samfund og var åbenbart også begrundet i det undersøgte område i 1830'erne.⁴⁶ I sagen mod de to karle fra Stenalt måtte der statueres et eksempel, der rakte videre end en omgang prygl. Domstolene blev her anvendt af godsejeren til at sikre, at de folk, der havde overværet episoden, ikke var i tvivl om, hvem der disponerede og havde kommandoen over hovbuddenes indsats på marken.

RETTE TIL BORTVISNING

Husbonds ret til selv at udøve sanktioner mod sit tyende omfattede også retten til i visse tilfælde at afskedige folk uden opsigelse. Denne ret nævnes ikke direkte i politiforordningen, men i § 10 hed det: "Dersom Huusbonden, uden lovlig Aarsag, bortviser nogen af sin Tieneste, før Fardag, da skal han, foruden Lønnen til den Tid, Tieneren udvises, endnu betale ham ½ Aars Løn og 12 Ugers Kostpenge". Hvis husbond bortviste sine folk uden en lovlig grund, kunne han således ikke idømmes en straf, men loven forpligtede ham til at betale ½ års løn og 12 ugers kostpenge foruden den tilgodehavende løn på bortvisningsdagen. Paragraffens ordlyd peger på, at bortvisning i sig selv ikke var forbudt, men at det var væsentligt, at der kunne påvises en lovlig årsag til en sådan bortvisning. Det præciseres imidlertid ikke i forordningen, hvad der opfattes som sådanne lovlige og ulovlige grunde.

En sag fra 1833 bekræfter, at det var accepteret, at godsejeren i visse tilfælde bortviste sine folk, og kaster lys over, hvordan spørgsmålet om lovlige og ulovlige bortvisningsgrunde blev opfattet i samtidens retspraksis. Tjenestekarlen Anders Pedersen Rytter sagsøgte sin tidligere husbond, godsejeren fra Vosnæsgård, Ditmar Friedrich von Ladiges, for ulovlig bortvisning.⁴⁷ I den klage, han indgav for herredsfogeden, anførte karlen om godsejerens fremgangsmåde: "i Gaaer behagede han, uden nogen fra min Side given Anledning at bortjage mig af min Tjeneste, og kuns at betale mig den Løn som indtil i Gaaer var forfalden".⁴⁸ Under retssagen argumenterede godsejeren for, at han havde været i sin gode ret til at bortvise karlen. Han angav desuden, at karlen ved afskedigelsen havde taget imod sin løn og sit skudsmål, hvilket han opfattede som et vidnesbyrd om, at karlen havde været indforstået med, at tjenesteforholdet var ophævet, og at der altså var en fælles overenskomst om dette. Karlens såkaldte utilbørlige opførsel blev under retssagen eksemplificeret med følgende forhold: han ville selv "bestemme Tiden naar Arbeidet skulle begynde uagtet alle de andre Folk uden Omstændigheder forrettede hvad der blev dem paalagt, dels ville han bestemme den Tid i hvilken de skul-

46 Jf. Mührmann-Lund: *Borgerligt regimente*, 329ff; Bjørn: *Bonde, Herremand*: 26 ff; og Lyngholm: *Godsejerens ret*, 200ff.

47 RSØ politiprotokol 1831-33, s. 255b-279 og RSØ sager 1832-33, RAV.

48 RSØ sager 1832-33, RAV.

le have til at hvile”.⁴⁹ Hertil kom, at han havde modsat sig forvalterens ordre om at samle noget gødning op, der var spildt på vejen under møgkørslen. Ved denne lejlighed havde han tilmed omtalt denne ordre som ”Narrestreger” og bedt forvalteren tale dansk, da han ifølge et af de afhørte vidner ikke forstod ”det tyske Pluder”.⁵⁰ Karlen benægtede at have modsat sig ordren, og arbejdsvægringen kunne heller ikke bekræftes af nogen af de afhørte vidner. Under afhøringerne blev der endvidere spurgt til en episode, hvor karlen havde kørt husholdersken og mejersken hjem fra kirke og i den forbindelse angiveligt havde været beruset og lavet støj og spektakel i gården og til en anden hændelse, hvor han havde været opsætsig mod forvalteren i marken. Ingen af vidnerne kunne berette noget om episoderne, bortset fra, at de i den forbindelse havde hørt karlen selv omtale, at han nok måtte forlade tjenesten.

I spørgsmålet om, hvorvidt karlen havde nægtet at udføre det beordrede arbejde, kunne forvalterens påstand ikke understøttes af vidneforklaringerne. Da dommen faldt, indgik det heller ikke i præmisserne, at karlen havde gjort sig skyldig i en arbejdsvægring. Den forseelse, der blev fremhævet, var derimod, at han havde kaldt noget arbejde, han var pålagt at udføre, for narrestreger. Herom hed det i dommen, at ”dette synes at vise en Tilbøyelighed til at raisonere som ikke kan anstaae med den Hørighed og Lydighed samt med den Respect som det ved Lovgivningen saa alvorligt at indskjærpet Tyendet at skulle vise imod sin Hosbond”.⁵¹ Desuden indgik det i præmisserne, at karlen ofte var set i skænderi med godsets forvalter. Den samlede vurdering var, at karlens upassende indstilling og opførsel havde givet godsejeren god grund til at afskedige ham af tjenesten. Karlen fik ikke medhold i sine krav om løn, og godsejeren blev frikendt for tiltalen om ulovlig bortvisning.

Årsagen til, at fyringen blev anset som lovlig, var altså, at karlen ikke havde opført sig i overensstemmelse med kravet om hørighed og lydighed over for godsejerens stedfortræder. Afgørelsen blev ikke baseret på, at karlen havde udvist den type opsætsighed eller ulydighed, der bestod i, at han havde forsømt sine pligter eller direkte nægtet at udføre en ordre. Hans forseelse bestod derimod i, at han havde en uacceptabel indstilling og provokerende attitude. Sagen viser, at 1830’ernes domstole anerkendte, at upassende indstilling hos tjenestefolkene alene, kunne give husbonderne ret til en afskedigelse med øjeblikkelig virkning.

Med revselsesretten og retten til bortvisning havde husbonderne således to forskellige sanktionsmuligheder mod deres undergivne, som kunne udøves uden om domstolene. Sagen illustrerer endvidere, at husbond havde ret til at vælge mellem de to former for afstraffelse. I dommen hed det nemlig om selve tyende-forholdets natur, at det må ”bero på indklagede [husbond] om han enten vil lade

49 RSØ politiprotokol 1831-33, s. 256b, RAV.

50 RSØ politiprotokol 1831-33, s. 268, RAV.

51 RSØ sager 1832-33, RAV.

ham [karlen] straffe for tilsidesættelsen af disse pligter eller han vil påstå contracten aldeles hævet". Godsejeren havde under retssagen krævet, at karlen blev idømt en bøde for sin opførsel, men dette blev afvist i dommen bl.a. med følgende begrundelse: "Thi omendskjøndt Klagerens [karlens] Forhold mueligt kunne have qualificeret sig til Straf, saa maae det antages at Indklagede ved at bortvise ham af sin Tjeneste har renonceret paa videre Tiltale imod ham".⁵² Et tyende, der havde overskredet grænserne for den acceptable opførsel, skulle ikke straffes flere gange, men godsejeren kunne afgøre om afstraffelsen skulle bestå i revselse, bortvisning eller domstolenes bødestraf.

TYENDELOVEN AF 1854

1800-tallet var en turbulent periode for godserne, og med salg af fæstegods til selveje forsvandt det strukturelle grundlag for landbefolkningens hoveri gradvist, indtil det definitivt afskaffedes ad lovgivningens vej i 1850. På herregårdene blev der dog i århundredets anden halvdel fortsat drevet storlandbrug, og arbejdsstyrken bestod nu fortrinsvis af de kontraktansatte tjenestefolk, der boede og arbejdede på herregårdene.⁵³ For denne gruppe blev der den 10. marts 1854 givet en ny lov: *Tyendelov for Kongeriget Danmark* (herefter: 'Tyendeloven').⁵⁴

Med Tyendeloven blev både tjenestetvangen og de faste skiftetider afskaffet. De hidtidige bestemmelser omkring tjenesteaftalerne blev udbygget, men den grundlæggende ulighed fra 1791-forordningen opretholdt. Fx var sanktionen for et tyende, der udeblev eller forlod pladsen i utide, fortsat både frakendelse af løn og egentlige bøder. Husbonds nægtelse af at antage et tyende eller ulovlig bortvisning kunne derimod ikke medføre en bødestraf, men blot pligt til betaling af løn og kostpenge til tyendet. De sager, som husbonderne i den udvalgte jurisdiktion førte imod deres tjenestefolk for aftalebrud, drejede sig i 1870'erne alle om ulovlig bortgang. I mange af sagerne søgte den tiltalte at undskylde sig med, at husbonden ikke havde overholdt nogle særlige aftaler, der var knyttet til ansættelsen. I ingen tilfælde lykkedes det tyendet i tilstrækkelig grad at bevise, at der var indgået sådanne særftaler, og i samtlige sager fik godsejerne og proprietærene medhold. De skyldige blev dømt for ulovlig bortgang efter Tyendelovens § 47 til at miste deres optjente løn, betale husbonden hvad der svarede til ½ årsløn og betale en bøde til politikassen på mellem 8 og 15 rdr.

ULYDIGHED OG HUSTUGT

Hvor 1791-lovgivningen ikke havde bestemmelser angående tjenestefolkenes arbejdsforpligtelser, blev det i Tyendelovens § 22 ekspliciteret, at disse stort set var ubegrænsede: "Om et Tyende endog har ladet sig fæste til en vis Art af Tjeneste,

52 RSØ sager 1832-33, RAV.

53 Porskrog Rasmussen: 'Storlandbrugets storhedstid, 101-116.

54 Trykt i: Algreen-Ussing: *Love og Anordninger*.

skal det dog være pligtigt at deeltage i anden til dets Stilling og Evner passende Gjerning, som Omstændighederne kunne fordre". Og afslutningsvis: "Ethvert Tyende maa underkaste sig den Huuslige Orden hos Huusbonden". I lovens § 26 blev det endvidere slået fast, at u lydighed mod sin husbond eller dennes stedfortræder fortsat var ulovligt. Denne forseelse kunne dømmes til en bøde på mellem 1 og 10 rigsdaler. Trods, opsætsighed eller fornærmende udsagn gav samme straf eller fængsel enten på almindelig fangekost eller på vand og brød i op til fem dage. Endelig kunne modstand eller "Fornærmelse i Gjerning" – dvs. vold – dømmes til fængsel på vand og brød i fem til 10 dage, medmindre der ikke i andre love var dikteret en højere straf for en tilsvarende forbrydelse.

Tyendeloven stadfæstede i § 27 revselsesretten for kvindeligt tyende under 16 og mandligt tyende under 18 år. Husbonds eventuelle overskridelse af grænserne for revselsesretten blev ikke nævnt i loven, og som i den tidligere lovgivning indgik spørgsmålet om revselsens berettigelse ikke i bestemmelserne. Dog blev det anmærket, at bødestraffen for u lydighed bortfaldt, hvis det umyndige tyende var blevet straffet med revselse for nogle af de forseelser, der var nævnt i § 26. *

For det voksne tyende satte Tyendeloven imidlertid en ny dagsorden. Som vist var u lydighed og opsætsighed fortsat strafbart. Men med loven blev der taget det afgørende principielle skridt, at godsejerne og de øvrige husbonders kompetence til selv at udmåle og forestå denne afstraffelse blev afskaffet. Den århundredgamle ret til i hverdagens forskellige konfliktsituationer selv at tage sig af afstraffelsen af tyendet blev frataget husbonderne og blev en opgave for staten og dens domstole. En husbond, der afstraffede sine folk korporligt, kunne nu dømmes for vold. Da der godt ti år senere blev udstedt en ny straffelov – Straffeloven af 10. februar 1866 – kunne husbond således dømmes efter denne lovs bestemmelser om vold.

Revselse af børn

Efter indførelsen af Tyendeloven gav sager om revselse af det umyndige tyende anledning til prøvning ved politiretterne under de samme omstændigheder, som tilfældet tidligere havde været med det voksne tyende, nemlig hvis sagsøger fandt, at revselsesretten var overskredet. En sådan sag blev ført for retten i Rougsø, Sønderhald og Øster Lisbjerg herreder i 1874, hvor forpagter Jacob H.J. Froberg fra Sorvad i Gjesing sogn blev tiltalt efter straffelovens § 203 for legemsbeskadigelse.⁵⁵ Den forurettede var den 16-årige tjenestdreng Frederik Simon Stemme. Drengen var blevet beordret til at bringe mad ud på marken til godsets to røgttere. Forpagteren havde fundet drengen hos den ene røgtter og bebrejdet ham, at maden ikke var blevet bragt ud til den anden. Drengen havde forklaret sig med, at han ikke var i stand til at bringe mad ud til mere end et sted ad gangen.

⁵⁵ RSØ domprotokol 1872-75, s. 146b-148, RAV.

Forpagteren havde derfor tildelt ham en revselse. Han havde frataget drengen hans pisk, og da drengen havde gjort modstand, havde forpagteren skubbet ham omkuld og givet ham flere slag på kroppen med pishen. Forpagteren havde benægtet drengens udsagn om, at han også havde trådt på hans bryst med en støvlebeklædt fod, da han lå på jorden. Drengen var efterfølgende blevet syg og blevet undersøgt af distriktslægen, der havde konstateret tydelige tegn på vold på hans krop, men også fandt tegn på, at hans sygdom havde andre årsager end revselsen.

Dommerens vurdering af sagen var helt i tråd med sagerne om revselse fra århundredets første halvdel. Der blev lagt vægt på, at drengen ved sin opførsel selv havde givet anledning til revselsen, og at det redskab, der var anvendt, var af den tilladte størrelse. Dommeren vurderede, at de læsioner, lægen havde konstateret på drengen, ikke var alvorligere, end hvad en almindelig korporlig revselse måtte medføre. Forpagteren blev derfor frifundet for tiltalen. Dog fik han i dommen en mindre irettesættelse med en opfordring til at vise større sikkerhed og blev pålagt at betale sagens omkostninger på i alt 9 rdr.

Sagen viser, at der fortsat i 1870'erne skulle være tale om meget grov vold, før en dom for overskridelse af hustugten kom på tale. Spørgsmålet blev prøvet for Højesteret i flere sager fra perioden, hvor det skulle afgøres, hvorvidt de implicerede tjenestedrenge havde haft ret til at forlade deres plads i utide, fordi godsejeren havde overskredet sin revselsesret. En af disse sager udsprang af, at den 17-årige tjenestedreng Niels Christoffersen havde forladt sin tjeneste på Søby Søgård i Åsum herred på Fyn, efter at han var blevet revset af forpagter Petersen.⁵⁶ Politiretten i Åsum herred havde vurderet, at drengen havde haft ret til at forlade sin tjeneste, og forpagteren var blevet dømt til at betale drengens tilgodehavende løn samt sagsomkostninger. *Da sagen blev appelleret til Landsoverretten blev forpagteren derimod frikendt, og drengen blev dømt til at miste sin løn, betale forpagteren en halv årsløn og en bøde til politikassen. Ved Højesteret blev politirettens dom imidlertid stadfæstet. Flere vidner havde set forpagteren gentagne gange "i Hidsighed slaae løs med en Hasselkjev" på drengen, der var faldet omkuld på jorden, og tilmed rive ham i øret så blodet flød.⁵⁷ De fremlagte lægeattester vidnede ligeledes om en særdeles voldsom revselse på både drengens øre og ryg, ligesom drengen og hans far havde angivet, at han i døgnet efter revselsen havde spyttet blod og haft vanskeligheder med at trække vejret. Højesterets konklusion var, at forpagteren ganske vist havde haft ret til at afstraffe drengen, men at grænserne for revselsesretten var overskredet. Sagens endelige udfald blev, at forpagteren blev dømt til at betale drengens løn og kostpenge samt en bøde til justitskassen på 5 rdr.

Denne sag er et eksempel på, at husbond faktisk blev fundet skyldig i overtrædelse af revselsesretten. Der er imidlertid også eksempler på det modsatte, hvor Højesteret underkender de lavere retsinstanser og frifinder en husbond for det

⁵⁶ *Højesteretstidende* 1869, 178-182.

⁵⁷ *Højesteretstidende* 1869, 179.

samme.⁵⁸ Det samlede billede er, at marginalerne i disse sager var meget små, og de forskellige udfald ved systemets appelinstanser dokumenterer, at spørgsmålet var behæftet med stor usikkerhed.

En meget voldsom revselse var en forudsætning, men bestemt ikke en garanti for, at husbond blev fundet skyldig. Domstolene var fortsat meget tøvende med at intervenere i husbonds selvstændige straffekompetence.

Revselse af voksne

Trods Tyendelovens forbud mod revselse af voksne folk viser en række sager fra Rougsø, Sønderhald og Øster Lisbjerg politiret fra 1870'erne, at den århundreder gamle praksis med at give tyendet en fysisk afstraffelse ikke var blevet afskaffet i kraft af de nye regler. I 1868 sagsøgte en tjenestepige fra Gammel Estrup mejeribestyrer Hein for at have slået hende.⁵⁹ Mejeribestyreren benægtede, og der havde ikke været vidner til episoden. Dog havde en tilstedeværende i et tilstødende lokale hørt, at der var opstået et skænderi mellem tjenestepigen og mejeribestyreren, hvorefter der var faldet to slag, og pigen var begyndt at skribe. Da vidnet var gået ind i lokalet, havde hun endvidere konstateret, at det net, som tjenestepigen tidligere havde haft om håret, var havnet på gulvet. Dommeren fandt det altså sandsynligt, at tjenestepigen havde ret. Mejeribestyreren blev dømt efter straffelovens § 200 til at betale en bøde på 5 rdr. til statskassen.

I en tilsvarende sag fra 1870 blev forpagter Iversen fra Margretelund i Marie Magdalene sogn sagsøgt for at have slået og ulovlig bortvist karlen Søren Pedersen.⁶⁰ Forpagteren indrømmede at have slået karlen i hovedet med en stok, men havde ment sig berettiget dertil, da karlen angiveligt ikke ville forlade hans stue og selv havde lagt hånd på forpagteren, da han ville sætte ham udenfor. Forpagteren fandt endvidere, at karlen efterfølgende havde udvist ulydighed ved at gå til lægen uden tilladelse pga. det tilføjede slag. Derfor havde han set sig i sin gode ret til også at bortvise ham af tjenesten. Karlen benægtede at have lagt hånd på forpagteren, og der blev ikke ført noget bevis for, at det var sket. Forpagteren blev derfor idømt en bøde efter straffelovens § 200 på 1 rdr. eller to dages fængsel i pga. den ulovlige revselse. Retten vurderede endvidere, at lægebesøget ikke kunne karakteriseres som ulydighed, og karlen fik derfor også medhold i sin anden påstand. Forpagteren blev dømt efter tyendelovens § 46 for ulovlig bortvisning til at betale karlen et halvt års løn, otte ugers kostpenge og sagens omkostninger.

En tredje sag om ulovlig revselse fik et knap så positivt udfald for sagsøgeren.⁶¹ Karlen S.N. Ytte sagsøgte avlsforvalter Olsen fra Estruplund i Estruplund

58 Se f.eks. en sag fra Gl. Toftegård i Hvetbo herred i Vendsyssel i *Høiesteretstidende* 1894, 141-144.

59 RSØ domprotokol 1867-72, s. 16, RAV.

60 RSØ domprotokol 1867-72, s. 45-45b, RAV.

61 RSØ domprotokol 1867-72, s. 53b-54b, RAV.

sogn, der havde givet ham et slag over ryggen med en stok, da han ikke pløjede, som han havde fået besked på. Da han herefter ville gå til lægen, blev han efter eget udsagn bortvist af tjenesten, som han så forlod. Avlsforvalteren havde indrømmet det omtalte slag, men havde indgivet kontrasøgsmål hvad bortvisningen angik. Han benægtede at have bortvist karlen, men krævede ham i stedet dømt for ulovlig bortgang. Karlen fik medhold i sin anklage for vold, og avlsforvalteren blev idømt en bøde på 4 rdr. eller to dages fængsel efter straffelovens § 200. Det blev imidlertid ikke bevist, at karlen var blevet bortvist, og avlsforvalteren fik derfor medhold i sit kontrasøgsmål. Karlen blev dømt til at miste sin optjente løn, til at betale yderligere 15 rdr. til godsejeren og 9 rdr. i bøde til politikassen.

Sagerne viser, at tyendet benyttede sig af sin ret til at sagsøge husbond, hvis han havde overtrådt Tyendelovens forbud mod revselse. I samtlige sager blev det bevist, at tyendet var blevet slået, og forvalterne og forpagterne blev dømt efter Straffelovens voldsparagraffer. I flere tilfælde blev anklagerne om revselse mødt med en kontraklage om overtrædelse af en af Tyendelovens bestemmelser. Hvis husbond fik medhold heri, kunne det få store omkostninger for tyendet, at det havde rejst sagen. Sagerne illustrerer også den dobbelthed, at det var ulovligt at revse sit tyende, men at en sådan forseelse fra husbonds side ikke blev modsvaret af tyendets ret til at forlade pladsen, hvis det havde været offer for en sådan lovovertrædelse. Med tyendeloven blev vold mod tyendet forbudt, men husbonds overtrædelse af forbuddet blev ikke set som et så graverende forhold, at det gav tyendet ret til at hæve ansættelsen. Ifølge tyendeloven skulle husbond gøre sig skyldig i regulær mishandling, før det var lovlig grund til at forlade tjenesten.

VOLD MOD GODSEJERENS STEDFORTRÆDER

20 år efter Tyendelovens forbud mod revselse af tjenestefolk fandt flere tilfælde af en overtrædelse af denne bestemmelse vej til politiretten i Rougsø, Sønderhald og Øster Lisbjerg herreder. Flere af periodens retssager vidner i øvrigt om voldelige episoder og slagsmål mellem de ansatte på området herregårde og proprietærgårde. I relationen mellem de ansatte og godsejerne eller deres stedfortrædere opstår i 1870'erne en ny type sager sammenlignet med 1830'erne. Det er nu ikke kun episoder om godsejernes vold mod deres folk, der finder vej til politiretten, men også voldssager med modsat fortegn.

Dette var fx tilfældet, da mejeribestyrer Jøhnke fra Vosnæsgård i Skødstrup sogn i 1870 sagsøgte de fem tjenestepiger Mette Katrine Hansen, Christine Fagelberg, Elna Pedersdatter, Else Larsen og Hanne Nielsen for overfald.⁶² En eftermiddag, da mejeribestyreren havde indfundet sig på en malkeplads på en af gårdens marken, havde Mette Katrine Hansen kastet komøg i ansigtet på ham. Han havde givet hende et rap med sin spadserestok, hvorefter hun og to af de andre havde

⁶² RSØ domprotokol 1867-72, s. 194b-195b, RAV.

taget deres malkestole og slået løs på ham. Overfaldet havde resulteret i et stort sår i hovedet på bestyreren, der blev dokumenteret ved lægeattest under retssagen. Mette Katrine Hansens forklaring var, at hun ved en tilfældighed var kommet til at kaste komøget efter bestyreren, og at hun utilsigtet havde slået ham med skamlen, da hun søgte at beskytte sig mod hans slag. Men konklusionen på rettens undersøgelser blev, at overfaldet havde været planlagt på forhånd mellem de fem tjenestepiger. Det var dog kun de tre piger, der havde slået bestyreren, der blev dømt. De blev idømt en af de strengeste straffe i Tyendelovens § 26, nemlig fængsel på vand og brød i fem dage. Straffene blev afsonet i Randers arrest i månederne efter domsafsigelsen ved politiretten.⁶³

Sammenligner man denne sag med sagerne om uretmæssig revselse, er forskellen mellem straffene for vold for husbond og for tjenestefolkene slående. Det var således ikke kun i sager om aftalebrud, at lovgivningen stillede tyende og husbond ulige. I sagerne om revselse af voksne blev de skyldige forpagtere og forvaltere alle dømt for vold efter Straffeloven. Den straf, de blev idømt, var en bøde på mellem 1 og 5 rdr. I de to sager, hvor det var tjenestefolkene, der havde overfaldet deres overordnede, var straffen imidlertid langt hårdere. Fordi tjenestefolkene sorterede under en særlov – Tyendeloven – blev de idømt en strengere straf. Som vist dikterede Tyendelovens § 26 ikke bødestraf, men udelukkende fængsel på vand og brød for "Fornærmelse i Gjærning". Selvom revselsesretten var blevet forbudt, var husbonds vold mod sine tjenestefolk en knap så alvorlig forbrydelse, som når tjenestefolkene var voldelige mod deres husbond.

ULYDIGHEDEN SOM ANKLAGEPUNKT

Afskaffelsen af godsejerne og de øvrige husbonders revselsesret blev som vist ledsaget af præcise bestemmelser for bøde- og fængselsstraffe i Tyendelovens § 26. Sagerne ovenfor vidner om, at der i nogle tilfælde fortsat blev anvendt hustrugt. En række andre sager fra politiretten i Rougsø, Sønderhald og Øster Lisbjerg herreder i 1870'erne viser imidlertid, at husbonderne også fulgte de nye regler og sagsøgte deres folk efter Tyendelovens § 26. Lovgivningsændringen betød, at retspraksis i 1870'erne omfattede endnu en ny kategori af sager, hvor tjenestefolkene blev sagsøgt specifikt for ulydighed.

Ulydighed og arbejdsnægtelser

Som vist ekspliciterede Tyendelovens § 22, at tyendets arbejdstid og -forpligtelser stort set var altomfattende. En stor del af de sager, der blev behandlet under Tyendelovens § 26 omhandlede netop dette forhold – konflikter omkring tyendets arbejdsopgaver. Fx blev karlen Laurs Christensen i 1873 tiltalt for ulydighed af proprietær Poulsen til Dalsgård i Hvilsager sogn, da han gentagne gange – og

63 Randers arresthus, arrestjournal 1869-1877, løbenummer 147, 157 og 161, RAV.

under banden – havde nægtet at vaske to rejsevoгне.⁶⁴ Karlen havde forklaret sig med, at han dels var ansat som staldkarl og derfor ikke mente, at han var ansat til denne opgave, dels at han ikke ved siden af sit normale arbejde kunne overkomme den ekstra opgave. På grundlag af Tyendelovens § 22 vurderede retten, at karlen ikke havde haft ret til at vægre sig mod opgaven, og at der desuden ikke var grund til at antage, at han var blevet pålagt mere arbejde, end han kunne overkomme. Proprietæren fik medhold, og karlen blev efter § 26 idømt en bøde til politikassen på 5 rdr. samt sagsomkostninger.

I en sag fra 1874 blev karlen Knud C. Madsen tiltalt af proprietær Harder fra Tammestrup i Essenbæk sogn for ulydighed, trods og opsætsighed. Karlen havde gentagne gange og i flere vidners påhør nægtet at udføre proprietærens ordre om at harve. Han havde endvidere ved flere lejligheder optrådt upassende og i folkestuen belært gårdens andre tjenestefolk om, at de kunne forlade deres tjeneste, når det passede dem. Proprietæren påstod også, at karlen to gange med vilje havde ødelagt hans hakkelsemaskine, hvilket karlen benægtede. Karlens forklaring på arbejdsnægtelsen var, at det var aftalt mellem ham og husbond, at han ikke skulle fungere som både stald- og arbejdskarl. Han bekræftede, at han i en periode havde udført begge hverv, men anerkendte ikke at være forpligtet dertil. Skudsmålsbogen blev fremlagt for retten, og da det heri var indført, at han var ansat som både stald- og arbejdskarl og ikke havde fremlagt bevis for, at der skulle være en anden aftale, fik proprietæren medhold. Karlen blev dømt efter § 26 til at betale en bøde til politikassen på 5 rdr. og betale sagens omkostninger.

En lignende sag blev i 1873 ført mod en tjenestepige på Ejstrupgård.⁶⁵ Proprietær Schytte havde beordret Ane Kirstine Andersen til at sprede gødning på en mark i nærheden af gården, hvilket hun havde nægtet. Pigen, der var i tjeneste som bryggerspige, havde til undskyldning anført, at det den pågældende dag truede med dårligt vejr, og at der var meget vådt på den pågældende mark. Retten fandt ikke denne forklaring fyldestgørende, og proprietæren fik medhold. Pigen blev dømt for ulydighed efter § 26 til at betale en bøde på 2 rdr. samt sagens omkostninger. Samme episode på Ejstrupgård førte til endnu en retssag ved politiretten.⁶⁶ En anden tjenestepige, Nicoline Petersen, havde ligeledes nægtet at efterkomme ordren om at gå i marken og sprede gødning. Pigen forklarede, at hun var ansat som stuepige og derfor ikke så sig forpligtet til at udføre det beordrede arbejde. Retten gav hende medhold og bekræftede, at hun ikke havde været forpligtet til at "udføre saadant udvendigt Arbejde", og pigen blev frifundet for anklagen.⁶⁷

I samtlige sager fik husbond medhold, og tjenestefolkene blev dømt for ulydighed efter § 26. Ingen af de forklaringer, der blev fremlagt for retten, blev opfattet

64 RSØ domprotokol 1872-75, s. 138, RAV.

65 RSØ domprotokol 1872-75, s. 133b-134, RAV.

66 RSØ domprotokol 1872-75, s. 133-133b, RAV.

67 RSØ domprotokol 1872-75, s. 133b, RAV.

som gyldige undskyldninger for ikke at udføre de beordrede arbejdsopgaver. Sagerne drejede sig hovedsageligt om, at det sagsøgte tyende fandt, at den omstridte opgave ikke hørte under hans eller hendes forpligtelser. Udfaldet i den sidste sag fra Ejstrupgård er en bemærkelsesværdig undtagelse. I to helt parallelle sager fra samme gård om den samme episode, fik kun den ene pige medhold. Den eneste forskel på de to sager er, at pigen, der fik medhold, var ansat som stuepige. Tyendelovens påbud om, at tyendet til alle tider var forpligtet til at udføre samtlige arbejdsopgaver, blev i de øvrige sager håndhævet til punkt og prikke. Men sagerne mod de to piger fra Ejstrupgård viser, at der i dette tilfælde gik en uoverstigelig grænse mellem at være ansat i stuerne og på resten af gården. En stuepige kunne hverken af husbond eller med rettens mellemkomst forpligtes til at udføre arbejde i marken.

Trods, opsætsighed og fornærmelser

Foruden sager om arbejdsvægringer blev en række tilfælde af opsætsighed og fornærmelser også prøvet efter Tyendelovens § 26. Karlen Søren C. Frandsen fra Skaføgård i Hvilsager sogn blev i 1873 tiltalt af avlsforvalter Jepsen for opsætsig og fornærmende adfærd.⁶⁸ Anklagen gik bl.a. på, at karlen gentagne gange var mødt så beruset på arbejdet, at han var ude af stand til at udføre sine opgaver. Om et af de tilfælde, der blev omtalt ved retten, forklarede karlen, at han ganske vist havde været i legestue og først var kommet hjem klokken otte om morgenen. Men var han ikke blevet vist bort af forvalteren for at sove rusen ud, havde han sagtens kunnet udføre sit arbejde. I et tidligere tilfælde måtte han dog indrømme, at han, da han midt på formiddagen var stået op, havde været ude af stand til at passe sit arbejde. Han indrømmede endvidere, at han ved samme lejlighed havde svaret forvalteren på en usømmelig og upassende måde. Karlen blev dømt efter Tyendelovens § 26 til at betale en bøde på 5 rdr. til politikassen og sagsomkostningerne.

På Gammel Estrup blev karlen Jens Peter Jensen samme år anklaget for trodsig og fornærmende adfærd af avlsforvalter Lehrmann.⁶⁹ En aften, hvor avlsforvalteren var gået ind i stalden og havde spurgt efter stalddrengen, havde karlen uden videre anledning kaldt ham en "Flab", "Røds-kægget Hund" og "Pjalt".⁷⁰ Karlen havde forklaret, at årsagen til dette udbrud var gammelt nag, da han nogle år tidligere havde fået prygl af forvalteren, da de begge arbejdede på Sophie-Amaliegård. Forvalteren havde ikke benægtet dette, men det kunne ikke fratage karlen for ansvaret for sin opførsel i den aktuelle sag. Han blev dømt efter Tyendelovens § 26 til en bøde på hele 10 rdr. til politikassen og til betaling af sagens omkostninger.

Proprietær Poulsen på Dalsgård rejste i 1873 tiltale mod sine fire karle Jens Poulsen, Rasmus Severinsen, Laurs Christensen og Johan Andersen for trods og

68 RSØ domprotokol 1872-75, s. 124b-125, RAV.

69 RSØ domprotokol 1872-75, s. 132b-133, RAV.

70 RSØ domprotokol 1872-75, s. 133, RAV.

opsætsighed i tjenesten.⁷¹ Årsagen var, at karlene havde tilstillet proprietæren en skrivelse, hvori de havde klaget over kosten. Under retssagen havde karlene imidlertid indrømmet, at kosten havde været tilstrækkelig, og at de derfor ikke havde haft grund til at klage. Retten fandt imidlertid, at sagens mest graverende forhold var, at brevet var skrevet i en for et tyende upassende og usømmelig tone, og at det havde indeholdt trusler om at nedlægge arbejdet. De fire karle blev derfor dømt efter § 26 til hver at betale en bøde på 3 rdr. samt i fællesskab at betale sagens omkostninger.

Samme år udviklede en episode på Holbækgård i Holbæk sogn, der også indledtes med uoverensstemmelser om kosten, sig til en større konflikt.⁷² Avlsforvalter S. Nielsen var en aften blevet tilkaldt, da gårdens folk spiste middag, og røgteren Martinus Larsen havde kastet sin tildelte kødration på køkkengulvet med udsagnet om, at det lugtede fordærvet. Da avlsforvalteren havde irettesat røgteren for hans opførsel, havde han kaldt ham for et "rødskjægget Æsel" samt en "Horebuk" og var senere kommet med trusler mod ham og tiltalt ham med "du".⁷³ Efter at have drukket brændevin havde karlen senere samme aften opsøgt forvalteren i hans kammer, hvor han havde smadret en rude, igen havde brugt skældsord og gjort så megen modstand, at to andre karle måtte bringe ham i seng. Sagens udfald blev, at karlen blev dømt til at erstatte den smadrede rude og betale sagsomkostningerne. For sin opførsel blev han dømt efter § 26 til simpelt fængsel i 5 dage. Straffen blev afsonet i arresten i Randers samme måned som domsafsigelsen.⁷⁴

I samtlige gennemgåede sager fra 1870'erne, der blev anlagt af godsejere og proprietærer for overtrædelse af § 26, fik husbond medhold. De fleste tilfælde i denne kategori var markante overtrædelser af bestemmelserne i § 26, med grove fornærmelser og uacceptabel opførsel. Sagen, hvor de fire karle klagede over kosten, er dog et eksempel på, at domstolene fortsat kunne finde tyendet skyldig i ulydighed alene på grund af en upassende indstilling til vilkårene som tjenestefolk – artikuleret i en uacceptabel facon.

UDVIDET RET TIL BORTVISNING

Tyendeloven opretholdt husbondernes selvstændige ret til at bortvise deres folk fra pladsen uden opsigelse. En ændring var imidlertid, at Tyendelovens § 41 præciserede ikke færre end 17 forskellige lovlige grunde til en sådan bortvisning. Fx var det lovlige fyringsgrunde, hvis det viste sig, at tyendet ikke besad de færdigheder, det havde lovet ved ansættelsen, hvis det forførte husets børn til dårlig opførsel, hvis det blev indkaldt til krigstjeneste, eller hvis et kvindeligt tyende blev

71 RSØ domprotokol 1872-75, s. 137b-138, RAV.

72 RSØ domprotokol 1872-75, s. 125b-126, RAV.

73 RSØ domprotokol 1872-75, s. 125b, RAV.

74 Randers arrestjournal 1869-77, løbenummer 826, RAV.

gravid.⁷⁵ Vilklårene blev præciseret i § 42, hvor det hed, at det bortviste tyende kun fik løn for den periode, det havde tjent. I § 46 blev det fastslået, at skulle husbond derimod bortvise deres tyende af andre end de 17 lovlige årsager, var han forpligtet til at betale løn og kostpenge frem til den dag, hvor tyendet med lovligt varsel kunne være opsagt på bortvisningsdagen. Flere af de ovenfor omtalte forhold, som efter Tyendeloven kunne medføre en bødestraf til den skyldige, kunne også medføre en lovlig bortvisning. I § 41, nr. 4 hed det, at tyendet kunne afskediges, hvis det tillod sig "Haandgribeligheder eller grove, fornærmelige Yttringer" eller hvis det gjorde sig skyldig i "Fornærmelse i Gerning" imod husbonden eller hans familie. I nr. 5 blev ulydighed mod husbond eller dennes stedfortræder ligeledes gjort til en lovlig opsigelsesgrund.

Godsejerne og proprietærernes ret til at afskedige deres folk uden varsel blev i undersøgelsesperioden prøvet ved flere sager ved politiretten i Rougsø, Sønderhald og Øster Lisbjerg herreder i 1870'erne. I den ene var det godsforvalter Friis på Rosenholm i Hornslet sogn, der indstævnedes sin tidligere tjenestekarl Ole Hansen for overtrædelse af Tyendelovens § 26, hvorefter karlen udtog kontrastævning mod forvalteren for ulovlig bortvisning.⁷⁶ Baggrunden for retssagen var en hændelse på godsets marker, hvor karlen og gårdens avlsforvalter var kommet i slagsmål. Begge parter beskyldte hinanden for at have startet konflikten og for at være den første til at lægge hånd på den anden. Der var ikke rejst tiltale mod karlen for vold i sagen, og dommeren vurderede, at der heller ikke var belæg for at straffe ham efter Tyendelovens § 26. Karlens påstand om, at han var blevet ulovligt bortvist og derfor havde krav på udbetaling af lønnen for perioden frem til næste skiftedag, blev dog ikke imødekommet. Godsejeren blev derimod forpligtet til kun at udbetale lønnen frem til den dag, karlen var blevet bortvist. Dommeren skønnede, at karlen næppe var blevet angrebet af avlsforvalteren først, og bortvisningen blev derfor anset som lovlig.

I to parallelle sager fra Krannestrup i Mejlby sogn i 1871 sagsøgte tjenestekarlene Niels Larsen og Peder Svendsen deres tidligere husbond proprietær A. Hviid for ulovlig bortvisning.⁷⁷ Proprietæren udtog herefter kontrastævning mod begge karle for ulydighed og opsætsighed. Årsagen til uoverensstemmelserne var, at i alt seks karle fra Krannestrup en aften i august havde forladt markarbejdet ved solnedgang uden tilladelse. Da de var kommet hjem, havde proprietæren beordret dem tilbage til arbejdet, hvilket de havde nægtet, og i stedet var de gået ind for at spise aftensmad. Proprietæren var fulgt med og havde gentaget sin ordre. Da karlene fortsat nægtede, havde han bortvist dem alle seks fra tjenesten. Proprietæren var efterfølgende kommet i vanskeligheder pga. den manglende arbejdskraft og havde tilbudt karlene genansættelse allerede den følgende dag.

75 Jf. Lyngholm: 'Når herregårdenes tjenestepiger', 23-31.

76 RSØ domprotokol 1872-75, s. 2b-3b, RAV.

77 RSØ domprotokol 1867-72, s. 278-281, RAV.

Dette havde medført en stribe af interne uoverensstemmelser og misforståelser mellem parterne omkring den nye ansættelses vilkår, der var blevet efterfulgt af karlenes sagsanlæg. Karlene havde imidlertid en dårlig sag, og spørgsmålet om bortvisningens berettigelse blev hurtigt afgjort ved politiretten. Ved at nægte at udføre det beordrede arbejde havde karlene gjort sig skyldige i ulydighed mod deres husbond, hvilket havde givet ham ret til at bortvise dem på baggrund af Tyendelovens § 41, nr. 5. Dermed var spørgsmålet om kontrasøgsmålet også afgjort: Karlene blev dømt for ulydighed og opsætsighed efter § 26 og skulle hver betale en bøde på 2 rdr. til politikassen. Proprietæren blev frifundet og kun forpligtet til at betale karlenes løn frem til den dag, de var blevet bortvist.

I en sag fra Tustrup i Hørning sogn fra 1873 mødtes tjenestepigen Kirstine Johannesdatters sagsanlæg mod godsejeren Jens Pind for også af en kontraklage.⁷⁸ Tjenestepigen fremførte, at hun var ulovlig bortvist, hvorimod godsejeren ønskede hende dømt for ulovlig bortgang og ulydighed. Pigen havde forladt tjenesten umiddelbart efter et skænderi mellem hende og godsejeren på gårdspladsen. Flere af husets tjenestepiger havde forinden været i konflikt med godsejeren og fået besked på, at det stod dem frit for, om de ville rejse. Ifølge pigen var det denne tråd, der blev genoptaget under skænderiet i gården, der var blevet afsluttet med, at godsejeren havde erklæret, at nu skulle hun rejse, og han viste hende ud af gården. Godsejeren benægtede dette, og ingen vidner kunne bekræfte, at han havde afskediget hende. Med hensyntagen til hændelsens forhistorie vurderede dommeren derimod, at tjenesteaftalen var ophævet efter fælles overenskomst. Pigen blev frifundet både for anklagen om ulydighed og ulovlig bortgang. Godsejeren blev frifundet for anklagen om ulovlig bortvisning og forpligtet til at betale pigen løn til den dag tjenesteforholdet var ophørt.

I 1868 sagsøgte tjenestekarlen Niels Jørgensen mejeribestyrer Hein på Gammel Estrup for ulovlig bortvisning.⁷⁹ Mejeribestyreren angav under retssagen, at han havde afskediget karlen pga. ulydighed. Det eneste forhold, karlen havde gjort sig skyldig i, var imidlertid, at han havde sagt, at han påtænkte at forlade sin tjeneste allerede 1. maj i stedet for 1. november, som de havde aftalt. Dommeren skønnede imidlertid, at et sådant udsagn ikke kunne betegnes som ulydighed og ikke berettigede fyringen. Mejeribestyreren blev derfor dømt for ulovlig bortvisning efter Tyendelovens § 46. Bortvisningen havde fundet sted i januar, og mejeribestyreren blev dømt til at betale karlens løn helt frem til 1. maj og kostpenge i otte uger.

Da tjenestepigen Lise Christensen i 1870 sagsøgte proprietær R. Østergård fra Ny Ryomgård i Marie Magdalene sogn, fik hun også medhold.⁸⁰ Pigen havde drillet proprietærens hustru og havde over for gårdens andre folk både omtalt hende på

78 RSØ domprotokol 1872-75, s. 112-113, RAV.

79 RSØ domprotokol 1867-72, s. 13-13b, RAV.

80 RSØ domprotokol 1867-72, s. 144b-145, RAV.

en fornærmelig måde – bl.a. med ordet ”Kjælling”⁸¹ – og beskyldt hende for at have taget penge, der tilhørte pigen. Proprietæren så sig derfor i sin gode ret til at have bortvist pigen på grundlag af Tyendelovens § 42. nr. 4. Dommeren udlagde imidlertid denne bestemmelse efter dens nøjagtige ordlyd og påpegede, at den rettede sig mod fornærmelige udsagn fremført ”imod” husbonden og hans familie, men ikke mod udtalelser til andre ”om” samme. Derfor havde proprietæren bortvist hende uden lovlig grund og blev dømt efter § 46 til at betale pigen kostpenge i otte uger og løn for perioden fra bortvisningen i december til 1. maj.

Tyendelovens omfattende præciseringer af bortvisningsretten havde ingen relevans i de undersøgte sager fra 1870’erne. Den eneste anvendte bestemmelse var § 41 nr. 5 – igen var det spørgsmålet om ulydighed, der var på dagsordenen. Domstolenes vurderinger peger her i flere retninger. De tre sidste sager er de eneste eksempler i hele undersøgelsen, hvor domstolene faktisk frikender tjenestefolkene for deres husbonds beskyldninger om ulydighed. Ved 1870’ernes domstole kunne der med andre ord være en ”bagatelgrænse” for og nuanceret vurdering af, hvad der i juridisk sammenhæng blev defineret som ulydighed. I andre sager var kontinuiteten med den gamle orden tydelig, og ansvaret for et håndgemæng uden vidner mellem avlsforvalter og tjenestekarl blev tilskrevet tjenestekarlen, der dermed var lovligt bortvist. Husbonds ret til at disponere frit over arbejdskraften blev ligeledes håndhævet i disse sager. Det modsatte blev defineret som ulydighed, og gav husbond ret til at afskedige sine folk med øjeblikkelig varsel. I sådanne sager fik Tyendelovens bestemmelser den praktiske konsekvens, at tyendet blev straffet ekstra hårdt. Hvor praksis i 1830’erne havde været, at ulydighed blev straffet enten med revselse eller bortvisning, blev flere af folkene i sagerne fra 1870’erne – oveni bortvisningen – idømt en bødestraf for den udviste ulydighed, der lå til grund for bortvisningen.

DOMSTOLSPRAKSIS OG GODSERNES UKRÆNKELIGHED

Med 1800-tallets lovgivning om relationen mellem godsejere og arbejdskraft på herregårdene blev flere af husbondernes traditionelle særrettigheder videreført. Med Lovgivningen fra 1791 og senere Tyendeloven fra 1854 blev uligheden mellem tjenesterelationens parter lovfæstet. Et markant udtryk for denne ulighed var, at tyendets brud på tjenesteaftaler blev straffet med bøder og fængsel, hvorimod husbonds aftalebrud ikke var strafbart. Med disse bestemmelser fik husbonderne et effektivt middel til at sikre fastholdelsen af deres arbejdskraft, og i samtlige af de sager om aftalebrud, der blev prøvet ved politiretten i Rougsø, Sønderhald og Øster Lisbjerg herreder i både 1830’erne og 1870’erne, fik godsejerne og proprietærene medhold.

81 RSØ domprotokol 1867-72, s. 144b, RAV.

Med 1791-lovgivningen bevarede husbonderne deres selvstændige ret til at afstraffe tjenestefolk og hovbud korporligt, og i Tyendeloven fastholdtes retten til revselse af umyndige tjenestepiger og -dreng. For den gruppe af arbejdskraft, der var underlagt hustugten, ydede lovgivningen den beskyttelse, at man havde ret til at sagsøge husbond, hvis han overskred revselsesrettens grænser. De gennemgåede sager viser, at domstolene trådte meget varsomt i sådanne sager, og at der i hele perioden herskede usikkerhed om, hvor den juridiske grænse for husbonds revselsesret skulle trækkes. Domstolene intervenerede meget nødtigt i denne del af husbonds traditionelle straffekompetence, og kun i tilfælde af alvorlig mishandling kom en domfældelse på tale.

Tyendelovens forbud mod revselse af voksne tjenestefolk, var et markant principielt indgreb i husstandens autonome retsorden. Sagerne ved den undersøgte politiret fra 1870'erne dokumenterer, at tjenestefolk benyttede sig af deres ret til at sagsøge deres husbond, hvis han havde overtrådt forbuddet, og at de sagsøgte blev dømt efter voldsparagrafferne i Straffeloven fra 1866. Sagerne illustrerer også, at logikken i systemet var, at selvom husbond havde overtrådt forbuddet mod revselse, var dette dog ikke en så markant krænkelse, at den gav den forurettede ret til at hæve tjenesteaftalen. Tjenestefolk, der havde forladt pladsen efter en ulovlig revselse, blev idømt bødestrafte efter Tyendeloven, der langt oversteg det beløb, husbonderne i samme sag måtte bøde efter deres brud på Straffeloven. I voldssager med modsat fortegn var straffenes ulighed også markant. Hvor husbonds vold mod tjenestefolk blev straffet med en mindre bøde, blev de tjenestefolk, der ved 1870'ernes politiret blev sagsøgt for overfald på deres husbond, straffet med fængsel.

I de undersøgte sager om arbejds- og tjenesteforhold fra både 1830'erne og 1870'erne er et helt centralt og gennemgående element det allestedsnærværende krav om lydighed. Folkenes pligt til hørighed og lydighed mod deres husbond eller dennes stedfortræder var lovfæstet gennem hele 1800-tallet. Præcis, hvori denne lydighed bestod, blev ikke defineret i lovgivningen, men de undersøgte sager viser, hvilket indhold der ved periodens domstole blev lagt i begrebet. Den form for lydighed, der gennem hele århundredet blev opfattet som et entydigt og absolut krav til folkene, var, at de skulle udføre det arbejde, de blev beordret til. I samtlige tilfælde, hvor tjenestefolk eller hovbud havde forsømt eller nægtet at udføre deres arbejde, blev de fundet skyldige i ulydighed. I århundredets første halvdel var det en skærpende omstændighed, hvis ulydigheden blev overværet af andre, og domstolene blev her anvendt til at statuere et eksempel og markere godsejernes utvetydige ret til at disponere over arbejdsstyrken. Udover arbejdsnægtelser anerkendte domstolene også mere diffuse former for manglende hørighed og lydighed. I flere sager fra både 1830'erne og 1870'erne blev folkene kendt skyldige i ulydighed eller opsætsighed, da de havde vist en uacceptabel attitude ved fx at udtale sig fornærmende eller på anden vis opføre sig provokerende overfor godsejeren eller hans stedfortræder.

Med Tyendelovens afskaffelse af revselsesretten for voksent tyende var det domstolene, der overtog straffekompetencen i sager om ulydighed. Med en enkelt undtagelse fik godsejerne og proprietæerne medhold i samtlige sådanne sager, de i 1870'erne anlagde for politiretten. Disse sager var imidlertid kun en del af de mange vurderinger, de undersøgte politiretter foretog af spørgsmålet om ulydighed. Både i 1830'erne og 1870'erne var det nemlig i praksis ulydighedsbegrebet, der var udslagsgivende i samtlige sager, der angik husbonds selvstændige straffekompetence. Både husbonds ret til at revse og hans ret til at bortvise blev i retspraksis forbundet med folkenes pligt til at udvise hørighed og lydighed.

I enkelte af 1870'ernes bortvisningssager blev mønstret brudt, og domstolene afviste husbonds påstand om tjenestefolkenes ulydighed. Men det overordnede billede af retspraksis gennem hele perioden er, at godsejernes og proprietærenes anklager om ulydighed konsekvent blev anerkendt af domstolene. Specielt i 1830'erne fungerede ulydighedsparagraffen som en 'gummiparagraf', hvorefter længere tids uoverensstemmelser eller småprovokationer kunne legitimere en godsejers påstand om ulydighed ved domstolene. Overordnet var det denne paragraf, der lå til grund for alle husbonds selvstændige beføjelser over sine folk, såsom retten til at disponere frit over arbejdskraften, at bortvise folk uden varsel og at afstraffe dem korporligt.

Retspraksis fra Rougsø, Sønderhald og Øster Lisbjerg herreder i 1800-tallet tegner et billede af, at domstolenes fortolkning af tjeneste- og hoverilovgivningens bestemmelser om lydighed i meget overvejende grad var i proprietærenes og godsejernes favør. Hvis et tyende eller hovbud på en herregård anfægtede sin husbonds selvstændige retlige beføjelser, og konflikten blev optrappet til en domstolsprøvelse, var sandsynligheden for at få medhold yderst ringe. Med den lovfæstede forpligtelse til lydighed som grundlag værnede 1800-tallets domstole om de sidste rester af godsejernes juridiske særstatus over sine undergivne.

LITTERATUR

Utrykte kilder

Rigsarkivet, Viborg (RAV)

Gammel Estrup birkedommer:

Domprotokol 1821-1848 (GE domprotokol 1821-48)

Politiprotokol 1820-1835 (GE politiprotokol 1820-1835)

Randers arresthus:

Arrestjournal 1869-1877 (Arrestjournal 1869-1877)

Rougsø, Sønderhald og Øster Lisbjerg herreder:

Domprotokol 1867-72 (RSØ domprotokol 1867-72)

Domprotokol 1872-75 (RSØ domprotokol 1872-75)

Politiprotokol 1828-31 (RSØ politiprotokol 1821-31)

Politiprotokol 1831-33 (RSØ politiprotokol 1831-33)

Politiprotokol 1833-36 (RSØ politiprotokol 1833-36)

Sager til politiprotokoller 1830-31 (RSØ sager 1830-31)

Sager til politiprotokoller 1832-33 (RSØ sager 1832-33)

Sager til politiprotokoller 1833-34 (RSØ sager 1833-34)

Trykte kilder

- Algreen-Ussing, Tage (udg.): *Love og Anordninger, samt andre offentlige Kundgjørelser Danmarks Lovgivning vedkommende*. København, 1850-71.
- Claus Bjørn: *Bonde Herremand Konge. Bonden i 1700-tallets Danmark*. København: Gyldendal, 1981.
- Michael Bregnsbo: 'Patriarkalisme eller rettigheder', *Fønix* årg. 16, nr. 4 (1992), 231-239.
- Cooper, Sheila McIsaac: 'From Family Member to Employee: Aspects of Continuity and Discontinuity in English Domestic Service, 1600-2000'. I Antoinette Fauve-Chamoux: *Domestic Service and the Formation of European Identity*, Bern: Peter Lang, 2004, 277-296.
- Dombernowsky, Lotte: *Lensbesidderen som amtmand. Studier i administrationen af fynske grevskaber og baronier 1671-1849*. København: G.E.C. Gads Forlag, 1983.
- Dombernowsky, Lotte: "*Slagsmaale ere nu om stunder langt sjældnere*": *retsofattelse og adfærd hos fynsk landalmue omkring år 1800*. Odense: Landbohistorisk Selskab, 1985.
- Fauve-Chamoux, Antoinette: om 'Introduction', I Antoinette Fauve-Chamoux: *Domestic Service and the Formation of European Identity*, Bern: Peter Lang, 2004, 1-16.
- Faye Jacobsen, Annette: 'Parallele retsordner. En retspluralistisk tolkning af jura og retskultur i Danmark fra slutningen af det 17. til begyndelsen af den 20. århundrede', *Historisk Tidsskrift* 107:1 (2007), 71-101.
- Faye Jacobsen, Annette: *Husbondret. Rettighedskulturer i Danmark 1750-1920*. København: Museum Tusulanums Forlag, 2008.
- Fogtman, Laurids (red.): *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge, udtogsvis udgivne i chronologisk Orden, 1660-1849*, bd. 1-54. København, 1786-1849.
- Harnesk, Börje: 'Patriarkalism och lönarbete: teori och praktik under 1700- och 1800-talen', i *(Svensk) Historisk tidskrift*, nr. 3 (1986), 326-355.
- Jansson, Karin Hassan: *Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600-1800*. Uppsala: Uppsala Universitet, 2002.
- Jensen, Hans Beksgaard: *Arbejdets organisering og kapitalakkumulation i det danske storlandbrug ca. 1830-1880*. Upubliceret speciale, Aarhus Universitet, 1979.
- Jørgensen, Annette Herkert: *Tyende på østjyske herregårde 1787-1921*. Upubliceret rapport, Gammel Estrup – Herregårdsmuseet, 2006.
- Jørgensen, Harald: 'De private birkers endeligt', *Arkiv* 3, 1970-71, 93-97.
- Hyldegaard-Pedersen, Bent: *En undersøgelse af Forligsprotokollerne i Tyendesager som kilde til tyendeforholdene på landet. Tyende og husbond 1854-1921*. Utrykt speciale, Københavns Universitet, 1974.
- Høiesteretstidende*, udgivet af Høiesterets Protocolsecretairer, diverse årgange.
- Knudsen, Pernille Ulla: *Lovkyndighed og Vederhæftighed. Sjællandske byfogeder 1682-1801*. København: Jurist- og Økonomiforbundet, 2001.
- Kong Christian den Femtes Danske Lov af 15. april 1683*. Udg. ved Stig Juul. København: Gads Forlag, 1949.
- Kussmaul, Ann: *Servants in husbandry in early modern England*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- Lundh, Christer: *Life Cycle Servants in Nineteenth Century Sweden – Norms and Practice*. Lund Papers in Economic History, nr. 84, Lund: Department of Economic History, Lund University, 2003.
- Lyngholm, Dorte Kook: *Godsejerens ret. Adelsens retshåndhævelse i 1700-tallet – lov og praksis ved Clausholm birkeret*, Viborg: Dansk Center for Herregårdsforskning og Landbohistorisk Selskab, 2013.
- Lyngholm, Dorte Kook: "Når herregårdenes tjenestepiger kom i ulykkelige omstændigheder". I Britta Andersen m.fl. (red.): *Herregårdshistorie*, bind 8, Ebeltoft: Gammel Estrup-Herregårdsmuseet, 2013, s. 23-31.
- Løgstrup, Birgit: *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret indenfor skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede*. København: G.E.C. Gads Forlag, 1983.
- Madsen, Agnete Birger: *Karen Sophies barselsfærd. Levevilkår for ugifte mødre og ugifte børn i to danske landsogne cirka 1830-1880*. Aarhus: Kvindemuseet i Danmark, 2005.

- Mührmann-Lund, Jørgen: *Borgerligt regimente. Politiforvaltningen i købstæderne og på landet under en danske enevælde*. Upubliceret ph.d.-afhandling, Aalborg Universitet, 2011.
- Porskrog Rasmussen, Carsten: 'Gård og gods'. I John Erichsen og Mikkel Venborg Pedersen (red.): *Herregården, bd. 1, Gods og samfund*, København: Nationalmuseet, 2009, 163-240.
- Porskrog Rasmussen, Carsten: 'Hvad er en herregård? Et historisk svar'. I Britta Andersen og Helene Kjærboel (red.): *Herregårde – Jordegods – Herlighed. Tanker fra Gammel Estrup*. Gylling: Gammel Estrup – Herregårdsmuseet, 2005, 83-92.
- Porskrog Rasmussen, Carsten: 'Storlandbrugets storhedstid'. I Britta Andersen m.fl. (red.): *Herregårdenes Indian Summer fra Grundloven 1849 til Lensafsløsningsloven 1919*. Skippershoved, 2006, 101-117.
- Schou, Johan Henrik (red.): *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve, samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af ere udkomne* bd. 1-28. København, 1777-1850.
- Schytte, Finn N.: 'Husmændenes arbejde på godserne 1780-1870. En undersøgelse af 10 godser i Randers Amt'. I Carsten Porskrog Rasmussen (red.): *Det danske godssystem – udvikling og afvikling 1500-1919*. Aarhus: Forlaget Historia. 1987.
- Skriver, Jens: *Den værste straf? Hoveri i praksis: hoveriet og arbejdets organisering ved Vilhelmsborg, Moesgård, Østergård, Marselisborg og Constantinsborg fra o. 1700 til hoveriets afvikling i midten af det 19. århundrede*. Gylling: Landbohistorisk Selskab og Moesgård Museum, 2002.
- Sogner, Sølvi: 'The Legal Status of Servants in Norway from the Seventeenth to the Twentieth Century'. I Antoinette Fauve-Chamoux: *Domestic Service and the Formation of European Identity*. Bern: Peter Lang, 2004, 175-187.
- Ørsted, Anders Sandøe: *Haandbog over den danske og norske Lovkyndighed*, I-VI. København: Soldin, 1822-35.
- Østhus, Hanne: *Vanartige tjenestefolk eller uordentlige husbønder? Tjenestefolk i arbejds konflikter i Christiania på slutten av 1700-tallet*. Oslo: DUO, Universitetet i Oslo, 2007.

DORTE KOOK LYNGHOLM

PH.D, POSTDOC-STIPENDIAT

DANSK CENTER FOR HERREGÅRDSFORSKNING

DKL@GAMMELESTRUP.DK

ABSTRACT

Dorte Kook Lyngholm: Pligten til lydighed. Tjenestefolk og landarbejderes retsstilling på danske herregårde i 1800-tallet

Artiklen omhandler den retlige relation mellem godsejere og arbejdskraft på danske herregårde i 1800-tallet. Den retter fokus mod godsejernes traditionelle juridiske særstatus over for sine undergivne og undersøger, hvordan dette forhold udviklede sig i århundredet efter de store landboreformer. Via en undersøgelse af materialet fra Rougsø, Sønderhald og Øster Lisbjerg herreders politiret i hhv. 1830'erne og 1870'erne viser artiklen, hvordan domstolene behandlede konflikter om tjenesteforhold områdets herregårde og proprietærgårde. Artiklen retter særlig opmærksomhed mod retspraksis i sager, hvor domstolene bevægede sig ind på det område, hvor godsejerne i egenskab af husstandsoverhoveder traditionelt havde haft udstrakt autonomi. Den undersøger de konkrete områder, hvor godsejerne havde selvstændig ret til at sanktionere og straffe deres undergivne, herunder revselsesretten og retten til at bortvise uden opsigelse. Den argumenterer for, at et centralt element i disse sager var tjenestefolkenes og hovbuddenes

juridiske forpligtelse til at udvise hørighed og lydighed mod deres godsejere og disses stedfortrædere. Og den viser, hvordan 1800-tallets domstole værnede om de sidste rester af den lovfæstede ulighed mellem godsejerne og befolkningen i landdistrikterne.

Dorte Kook Lyngholm: Absolute obedience. The legal status of servants and workers on Danish estates in the 19th century

The focus of this article is the legal relation between landlords and their servants and rural workers on Danish estates in the 19th Century. It examines legal practice at the local court in Rougsø, Sønderhald and Øster Lisbjerg districts in the years 1830-35 and 1870-73 and shows how conflicts between landlords and servants or workers were handled in court. It pays special attention to legal practice in cases where the courts operated in household conflicts that had traditionally been a private matter between master and servant. It examines the specific areas where legislation entitled landlords to impose sanctions on their servants and workers, such as the right of chastisement and the master's right to dismiss his servants without notice. The article argues that a central feature in these cases was that legislation demanded that servants and workers showed their landlords unspecified obedience. It shows how local courts in the 19th century protected the remains of the traditional inequality between landlords and the rural population.